'સસ્તું' સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય'

જીવન-સંગ્રામ

★

સંપાદક:

શ્રી. નંદલાલ ભોગીલાલ શાહ

★

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઇ ૨

★

આઠ આના

આમ સાહિત્યશ્રેણી

જ્ઞાન–ચારિત્ર્ય–વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતમાં પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી, નાની પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ગરીબ પણ સંસ્કારી વર્ગ પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે નાની શી લાયબ્રેરી વસાવી શકે એવો આશય છે. નવેમ્બર ૧૯૪૭ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે:

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

ધીરા ભગતનાં પદો–સં. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ:	૮૦	૦–૪	૦–૧
ભોજા ભગતના ચાબખા–સં. ,, ,, ,,	૯૬	૦–૬	૦–૧
શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્રમ્ મૂળ શ્લોક, અન્વય, અર્થ અને ટિપ્પણ સહિત	૫૬	૦–૩	૦–૧
કણ્ઠાભરણમ્–મુખપાઠ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થનામંત્રો-અર્થ સાથે	૬૪	૦–૩	૦–૧
શ્રમણ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી અનુ: પદ્માવતી દેસાઈ:	૫૨	૦–૩	૦–૧
તંત્રની સાધના–લે૦ આચાર્ય શ્રીક્ષિતિમોહન સેનઃ	૭૨	૦–૪	૦–૧
ગીતાસાર–કાકા કાલેલકરઃ ગીતાનું સંક્ષિપ્ત દોહન	૮૦	૦–૪	૦–૧
ગીતાપોથી–ભગવદ્ગીતાની બાળપોથી–કર્મયોગના ૧૨૫ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૧૦૪	૦–૬	૦–૧
ગીતાસંકલનઃ–સં૦ શ્રી. રમણ મહર્ષિ : બીજાં ત્રણ સંકલનો સાથે	૫૨	૦–૩	૦–૧
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા–(૧૨ ને ૧૫ અધ્યાય) શ્લોકો તથા અર્થ સાથે...	૪૮	૦–૩	૦–૧
ઉત્તરગીતા–તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ–મૂળ શ્લોકો સાથે	૬૪	૦–૬	૦–૧

પ્રેમપન્થ—લે૦ ગાંધીજી:	૬૪	૦-૩	૦-૧
પ્રેમપન્થ (૨)—લે૦ ગાંધીજી:	૧૦૪	૦-૪	૦-૧
મણિરત્નમાળા—શંકરાચાર્ય : સરળ અર્થ શ્લોકો સાથે	૧૬	૦-૧॥	૦-૧
જ્ઞાન અને **કર્મ**—લે૦ સ્વામી અદ્વૈતાનંદ: ...	૭૨	૦-૩	૦-૧
પરમ પુરુષાર્થ—લે૦ ,, ,, : માનવજીવનનો ઉદ્દેશ	૧૨૦	૦-૬	૦-૧
આર્ય, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય—લે૦ પંડિત બહેચરદાસ દોશી :...	૪૮	૦-૩	૦-૧
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો—મૂળ શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૬૪	૦-૩	૦-૧
જ્ઞાનનાં ઝરણાં—(આવૃત્તિ ૨જી) લે૦ સ્વામી માધવતીર્થ :	૬૪	૦-૩	૦-૧
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ—અનેક રસપ્રદ બોધક પ્રસંગો-ઉપદેશો	૯૬	૦-૬	૦-૧
શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ—બોધદાયક ઉપદેશો ...	૮૮	૦-૫	૦-૧
વિચારસૂર્યોદય—સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી : ...	૬૦	૦-૩	૦-૧
ઉચ્ચ જીવન—ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ: (આ.૫મી)	૫૬	૦-૩	૦-૧
ધ્યાન અને **જ્ઞાન**—લે૦ સ્વામી માધવતીર્થ : નવી આવૃત્તિ	૪૮	૦-૩	૦-૧
મદાલસા અને **અલર્ક**—ચરિત્ર સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ	૯૬	૦-૫	૦-૧

ચરિત્રો ને પ્રસંગ-ચિત્રો

સુદામાચરિત્ર—પ્રેમાનંદકૃત	૬૪	૦-૩	૦-૧
ભક્ત રોહિદાસ—ચરિત્ર	૪૮	૦-૩	૦-૧
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ—(કિશોરો માટે) ...	૮૮	૦-૬	૦-૧
સ્વામી રામતીર્થ—કિશોરો માટે પ્રેરણાદાયી ટૂંકું ચરિત્ર	૭૨	૦-૪	૦-૧

અનુસંધાન માટે જુઓ ટાઇટલ પાન ૩

'સસ્તું' સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય'

જીવન-સંગ્રામ

★

સંપાદક :

શ્રી. નંદલાલ ભોગીલાલ શાહ

★

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રથાથી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

★

આઠ આના

સં. : ૨૦૦૪
પ્રત : ૧૧૫૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
ત્રિભુવનદાસ ક. ઠક્કર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય,
ઠે. રાયખડ :: અમદાવાદ.

બે બોલ

'ખરી રીતે માણસનું આખું ય જીવન એક જીવન-સંગ્રામ છે.'

(મહાત્મા ગાંધીજી)

કરાંચીમાં આ લખાણના લેખકના એક પિતા તુલ્ય સ્વજનના (જેમને તે 'બાપુ' તરીકે સંબોધે છે તેમના) જીવનમાં એક એવો પ્રસંગ ઉપજ્યો, કે જેમાં માનસિક ત્રાસ, કંટાળો, સંતાપ અને ભારે ગૂંચવાડો ઊભો થાય; તે વેળા આ લખાણથી તેમના દિલમાં કંઈક સમજૂતી અને પ્રકાશ પડે એ હેતુથી પ્રેરાઈ આ બધું લખતા અને તે તેમને વાંચવા આપતા. તે વાંચી તેમને પોતાને તે છપાવવાની મરજી થઈ હતી. વળી આ લેખકના એક વડીલ સ્વજને યુદ્ધના મેદાન ઉપર જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કેમ ઉપદેશ આપ્યો, એવું પણ પૂછેલું, તે પણ ખ્યાલમાં રહેવાથી અને લેખકના 'બાપુ'ના જીવનના પ્રશ્નને સંતોષ પ્રેરવા કાજે આ લખાણનો મુખ્ય હેતુ હતો.

ખરી રીતે આ બધું લખાણ માનવીના જીવનને લગતું, બંધબેસતું, હોવા છતાં તેમાંનું કેટલુંક કે ઘણું તો અમારા-માંનાં કેટલાંક આત્મીય સ્વજનોનાં જીવનને સ્પર્શ કરવાના હેતુથી લખાયેલું છે.

લેખક અનેક વાર જીવનની વિષમ પરિસ્થિતિમાં આવી

પહેલા હતા, એની અમને ખબર છે. પ્રભુકૃપા આપણા અસ્તિત્વ-ની જેમ ખરું કે એના કરતાં પણ વધારે સચોટ અસર કરનારું-અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એમ તેઓ માને છે ને ખરે અનુભવે છે.

જીવનમાં આવતી, મળતી અનેક તરેહની સ્થૂલ ભૂમિકા-માં વિષમ પરિસ્થિતિ જેટલી મુશ્કેલ લાગે છે, એના કરતાં માનસિક વિષમ પરિસ્થિતિ કેવી વેદનાકારક હોય, તે તો તેના અનુભવી જ સમજે. સંસારક્ષેત્રમાં તો સંતાપ, ક્લેશ, દુ:ખ, વિઘ્ન, અથડામણ, વિષમતા, મુઝવણ, મથામણો આદિ અનેક પ્રકાર અને આકારનાં યુદ્ધો ઊભાં જ છે. એનાથી કોઈ પણ જીવ મુક્ત નથી. એટલે જીવનની તેવી વેળાએ માનવીએ એના પરત્વેનું પોતાનું વલણ કેવા પ્રકારનું ને કેવું ભાવનાયુક્ત રાખવું, એ વિષયમાં આ નાનકડું પુસ્તક તો એક અરીસા સમાન થઈ પડવાની મને તો ખાતરી છે. વળી આ પુસ્તિકાની પ્રતોમાંથી ૫૦૦ પ્રતનું છપામણીખર્ચ આપનાર તે વડીલનો સહૃદયતાપૂર્વક કૃતજ્ઞભાવે આભાર માનું છું. તેઓ તો આ લેખકના અંગભૂત જ હોવાથી તેમનો આભાર માનવાનું લખવું એ આત્મશ્લાઘા જેવું એક રીતે લાગે છે; કિંતુ મારે તો ધર્મ બજાવવો જ રહ્યો.

ગુરુપૂર્ણિમા
તા. ૧૪-૭-'૪૯

નંદલાલ ભોગીલાલ શાહ

अंजलि

મળ્યાં જીવનમાં યુદ્ધો શાં આકાર–પ્રકારનાં!
ભૂમિકામાં જુદી–જુદી ચેતના પ્રકટાવવા.
કૃપાહાથ પ્રભુનો ત્યાં રૂડો, જોવા પ્રસંગ તે
–મળેલો એમ જાણીને ત્યાં ત્યાં વર્તાયું તે રીતે.
ક્યાંક પાછું પડાતું 'તું હાથ ત્યાં પ્રભુનો મળ્યો,
એવા અનુભવોથી તો આજ ઊભો રહી શક્યો.
ગરીબીમાં મને જેણે જેણે સ્હાય કૃપા દીધી
તે તે મારા પ્રભુને આ ભાવે હું ધરું અંજલિ.

સાયલા, ગુરુપૂર્ણિમા, તા. ૧૪–૭–'૪૬

ગુરુ–દક્ષિણા

કેટલા કેટલા કેવા અન્યાયો જીવને મળ્યા !
ઘડાવાને મળ્યા એવી મળી જોવાની ત્યાં કળા.
પ્રભુની તે કૃપા ભારે જેની ઉપર ઊતરે,
માટીમાંથી કરે ઊભો એને તે જીવનો ખરે.
અજ્ઞાનીમાં ય અજ્ઞાની ફાવે તેવો ભલે હશે,
–પામર માનવી એને પ્રભુ–કૃપા તરાવશે.
કિંતુ પામરની તેવા ભારે પામરતા હશે,
શોભવા ક્યાં ય હો એને પાત્ર તો તુજ પાદ તે.
સંઘરી ના શકે કોઈ, એવાને એક શ્રી હરિ,
આપે શરણનું દાન પડેલાંને જ સંઘરી.
એવા શ્રી હરિના ભાવે ગુરુ પોતે પધારિયા,
સ્વીકારી આપમેળે ને મઠાર્યો શો છતો થવા !
એવા શ્રી ગુરુપાદો જે ચેતનાશક્તિ મૂળ છે,
મારા આ જીવવા કેરા પ્રાણઆધાર એક તે.
એનાથી જે મળ્યું એને પાછું આ આર્પી દક્ષિણા,
આપવા જેવો તેવી હું મથ્યો તે ય ગુરુકૃપા.

સાયલા, ગુરુપૂર્ણિમા, તા. ૧૪–૭–'૪૬

આભારદર્શન

આ ચોપડીની પ્રસ્તાવનાના વયોવૃદ્ધ લેખક હાલમાં પૂજ્ય રમણ મહર્ષિજીના આશ્રમે દક્ષિણ હિંદમાં તિરુપન્નમલઈમાં વાનપ્રસ્થ આધ્યાત્મિક જીવન ગાળે છે. નિવૃત્ત થયા પહેલાં તેઓ બ્રિટિશ રાજ્યના પહેલા વર્ગના સબ જજ અને શિરોહી રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા. તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં નિષ્પક્ષપાત અને કુશળ ચુકાદાથી પોતાના ચારિત્ર્યની સુવાસ ફેલાવતા. ઘણાં વરસથી એમના પુસ્તકવાચનનો એક માત્ર વિષય ઉપનિષદ અને શાંકરમત આદિ તત્ત્વચર્ચાના ગ્રંથોનો છે. તેમણે વિદ્વત્તાયુક્ત વિવેચનવાળો શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ-સ્તોત્ર અને શિવમહિમ્નઃસ્તોત્રનો સમશ્લોકી અનુવાદ ગુજરાતીમાં 'સ્તોત્રદ્વય' એ નામના પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યો છે. તે એકલું જ તેમની વિદ્વત્તાને પૂરતી શોભા આપનારું છે. એવા સદ્‌ભાવી આત્માના સિદ્ધ હાથે આ ચોપડીની પ્રસ્તાવના લખવાનું બન્યું, તે પણ એક સદ્‌ભાગ્ય છે. તે કાજે અમે સર્વે સ્વજનો તેમના ઋણી છીએ.

સ. સા. વ. મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના પ્રમુખ શ્રી. મનુ સૂબેદારનો હૃદયથી આભાર એટલા માટે માનું છું, કે તેઓ ગુણ ને ભાવના ભક્ત છે. આ લેખક જેઓને કોઈ જાણતું ય નથી ને ઐહિક દૃષ્ટિએ જે તદ્દન ગરીબ ને રખડતા લાગે, એવાની કૃતિઓને પ્રકાશમાં લાવવાને તેઓશ્રીએ જે પ્રેમભાવ બતાવ્યો છે, તે પ્રેમભાવ અમારા જીવનનું સદ્‌ભાગ્ય બનો એ જ અમારી પ્રાર્થના છે.

હરિજન આશ્રમ,
સાબરમતી

હેમંતકુમાર નીલકંઠ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯	૧૩	જૂર્વાં	જૂનાં
૧૭	૧૫	વર્ત્યાં હોવાના	વર્ત્યાં કરતી હોવાના
૩૭	૨૦	પોતનો	પોતાનો
૪૨	૧૪	ગદ્‌ગદ્‌	ગદ્‌ગદ
૪૫	૨૬	કારણોનું	કરણોનું
૪૬	૧૯	તે વેળાએ એના	તે વેળાએ તે એના
૫૧	૧૭	પ્રસન્ન	પ્રપન્ન
૬૪	૨૪	ઉમ્ય	ઉચ્ચ

પ્રસ્તાવના

આ 'જીવન-સંગ્રામ' પુસ્તકના લેખકનો પરિચય વાચક-વર્ગને આપવા સારુ એટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત છે, કે તે એજ ભક્ત કવિની કૃતિ છે, કે જેઓ છેલ્લાં છ વરસથી એમનાં વિધવિધ કાવ્યો દ્વારા આપણા ગુજરાતની ભક્તિપ્રિય જનતાને એમના ભક્તિરસામૃતનું પાન કરાવતા રહ્યા છે. 'મનને' નામનું એમનું કાવ્ય પ્રથમ શ્રી. હેમન્તકુમાર નીલકંઠે નવજીવન પ્રેસ દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રસિદ્ધ કરેલું. ત્યારબાદ તેમનાં સાત કાવ્યો—૧. ગુરુચરણે, ૨. હૃદયપોકાર, ૩. જીવનપગલે, ૪. શ્રી ગંગા-ચરણે, ૫. કર્મગાથા, ૬. કેશવચરણકમળે, ૭. પ્રણામ-પ્રલાપ ઉત્તરોત્તર જુદીજુદી સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશિત થઈ એમની અતિશય ભાવપૂર્ણ ભક્તિની પ્રસાદીરૂપે જનતા સમક્ષ આજ સુધીમાં રજૂ થઈ ચૂક્યાં છે અને એ રીતે આપણા ભક્તિ-સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં એઓ સારો સંગીન ફાળો આપી રહ્યા છે. એમની કવિતાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ સહજ સમજાય તેવું એ છે, કે એ કવિતા હૃદયના ઊંડાણમાંથી નૈસર્ગિક ઉદ્ભવતી સરિતા સરખી છે; તેમાં ક્લિષ્ટતાનો કે બાહ્ય આડંબરનો લેશ અંશ નથી. તેઓ બધી જ કવિતાઓ પોતાના નિકટના સ્વજનોના પત્રના પ્રત્યુત્તરરૂપે બોધ ખાતર લખતા હોય છે; એટલે સ્વયં કોઈ પણ પ્રકારે 'કવિયશઃ-પ્રાર્થી' કહેવાય તેવા નહીં; છતાં આપણી ભાષાનું ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રકાશન કરતી 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' સંસ્થાના વિદ્વાન પ્રમુખ અને શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાના સમર્થ અંગ્રેજી અનુવાદક શ્રી. મનુ સૂબેદારે એમની કવિતાની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રશંસા કરીને એમના 'મનને' પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પોતાની સંસ્થા દ્વારા જ પ્રકટ કરી છે. વળી એમનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો વિષે વાચકવર્ગ તરફથી જે અભિપ્રાયો

મળેલા છે, તેમાં પણ એમની ભક્તિરસિક તન્મયતા વગેરેનો ઉલ્લેખ જોતાં જણાય છે, કે આ ભક્તવર સંત કવિ કે જેઓ નામે અજ્ઞાત રહેવાનું પસંદ કરે છે, તેમનાં કાવ્યોને ગુજરાતની ભાવિક જનતાએ આદરપૂર્વક સત્કારેલાં છે. એ જ ભક્ત કવિની આ એક ઓર પ્રસાદી છે. પ્રથમનાં એમનાં લખાણોમાં અને આમાં એક ભેદ એ છે કે એ બધાં કાવ્યો યાને ભાવાત્મક હૃદયસ્પર્શી લેખો છે, જ્યારે આ એક ગદ્યાત્મક નિબંધ યાને મનનાત્મક બુદ્ધિસ્પર્શી લેખ છે, જેમાં એક અધ્યાત્મવિષયક પ્રશ્નની જુદાંજુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારણા કરેલી છે. આ નિબંધ લખવાની પ્રેરણાના મૂળભૂત સંજોગોની જે માહિતી સંપાદકના 'બે બોલ'માં આપેલી છે, તે ઉપરથી આ લેખમાં બે હેતુ સમાયલા જણાય છે: એક તો લેખકના એક વડીલ સ્વજનને જીવનની અમુક વિષમ પરિસ્થિતિમાં થયેલા માનસિક ઉદ્વેગનું સાંત્વન; તથા બીજો તેમના એક બીજા સ્વજને ઉઠાવેલો પ્રશ્ન કે અર્જુનને ગીતાનો તત્ત્વબોધ કરવા સારુ જરૂરી એવા શાંતિ, સ્વસ્થતા આદિ ગુણોવાળા વાતાવરણને બદલે તેનાથી તદ્દન પ્રતિકૂળ સ્થાન—યુદ્ધક્ષેત્ર જેવું શ્રીકૃષ્ણે કેમ પસંદ કર્યું—એ પ્રશ્નનો ખુલાસો. જેવી વિષમ પરિસ્થિતિ ઉપરોક્ત લેખકના સ્વજને અનુભવેલી તેવી પરિસ્થિતિ મનુષ્યજીવનમાં અનેકવાર ઊભી થઈ માનસિક યુદ્ધ મચાવે છે. ગીતોપદેશના નાયક અર્જુનને મહાભારતના યુદ્ધને આરંભકાળે થયેલું જે મનોમંથન તે પણ એવા જ પ્રકારનું હતું. તો આવાં માનસિક યુદ્ધના પ્રસંગોમાં કેમ વર્તવું, મનોવૃત્તિઓને કેવું વલણ આપવું એ વિષેની ચર્ચા, તથા ગીતાના ઉપદેશ માટે યુદ્ધભૂમિની પસંદગીની યોગ્યતાનું સમર્થન એ બે બાબતો આ લઘુ લેખનો વિષય છે.

આરંભમાં વિષયનો ઉપક્રમ કરતાં લેખક જણાવે છે: 'યુદ્ધક્ષેત્ર ઉપર ગીતાજી જેવો પ્રેરણાત્મક—ચેતનાત્મક બોધ એક રીતે અસંબદ્ધ કે જરા અસંગત લાગે છે; પણ એના રહસ્યનો વિચાર કરતાં તે ઘણું

ઊંડું અને ભારે છે.' અને પછી એમ કહીને આ રહસ્ય તારવી કાઢવાને સૃષ્ટિના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રવર્તી રહેલા વિશ્વક્રમનું બારીક અવલોકન કરીને પ્રતિપાદન કરે છે, કે 'યુદ્ધ સર્વ પ્રકારના વિકાસનું યોગ્ય સાધન છે, એટલું જ નહિ પણ એ એક અવિચળ અને અનિવાર્ય અંગ છે; એટલે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને યુદ્ધભૂમિ પર તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ પ્રેર્યો છે. એ એક આધ્યાત્મિક સત્યના સૂક્ષ્મ પ્રત્યક્ષ પ્રતીકરૂપે છે.' એટલે કે આવા ગંભીર બોધ માટે યુદ્ધક્ષેત્રની પસંદગી કરવાની પાછળ ગૂઢ મર્મ એ હતો, કે જગતમાં યુદ્ધ એ એક એવી વસ્તુ છે કે જે સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રવર્તી રહી છે ને તે પ્રાણી માત્રના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ સર્વ પ્રકારના વિકાસના અંગમાં ઓતપ્રોત છે, તેનું સૂચન થઈ તેનુ ભાન રહ્યા કરે. આ પ્રમાણે જીવન યુદ્ધમય હોવાનું જે વર્ણન લેખક કરે છે, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપણને બાહ્ય તેમ જ આંતર સૃષ્ટિમાં અહોનિશ થયા કરે છે. બાહ્ય સૃષ્ટિમાં સજ્જન–દુર્જનનો પરસ્પર સંબંધ થતાં થતી અથડામણોનો અને આંતર સૃષ્ટિમાં દૈવી સદ્વાસનાઓ અને આસુરી દુર્વાસનાઓનો અનુભવ નહિ થયો હોય એવાં મનુષ્યો થોડાં જ હશે. ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અણુ–પરમાણુના થતો ક્ષોભ, તથા પ્રાણી–વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં કહેલા વિશ્વવિકાસના બે મુખ્ય નિયમ સ્વસંરક્ષણ, તથા યોગ્યતમનું ટકવું અને બીજાઓનો વિનાશ–એ બધાં પણ વિશ્વવ્યાપી સંગ્રામનાં જ દૃષ્ટાંતો છે. વળી વિશેષમાં 'સંગ્રામ' શબ્દથી પરસ્પર સંઘટ્ટન જ માત્ર ન કરતાં લેખક તેનો વધારે વિસ્તૃત અર્થ કરીને દરેક જાતની ગતિનો અને દરેક ફેરફારનો તે શબ્દના અર્થમાં સમાવેશ કરે છે. 'ગતિ અથડામણમાંથી ઉદ્ભવતી હોય છે.' 'ફેરફાર યુદ્ધને પરિણામે જ હોય,' એમ કહી સકળ બ્રહ્માંડ સંગ્રામ–પ્રવૃત્તિમય હોવાનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ કથન પ્રથમ દર્શને આપણને જરા અતિશયોક્તિવાળું ભાસે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે કેવળ સત્ય છે એમ

સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતાં જણાય તેવું છે; કારણ સમસ્ત સૃષ્ટિ મહામાયા પ્રકૃતિનો ખેલ છે. પ્રકૃતિથી ઉત્પત્તિ, પ્રકૃતિમાં જ સ્થિતિ અને પ્રકૃતિમાં જ તેનો લય છે એ આપણાં શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. એ પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મિકા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એવા ત્રણ ગુણવાળી છે. જ્યાં સુધી એ ગુણો સામ્યાવસ્થામાં અક્ષુબ્ધ રહે ત્યાં સુધી તો જગતની ઉત્પત્તિ જ નથી. જ્યારે એ ગુણો ક્ષોભ પામી ગતિમાન થાય અને તેમાંનો એક બાકીના બીજા બે ઉપર વર્ચસ્વ મેળવે, ત્યારે જ તે તે ગુણના પ્રાધાન્યાનુસાર સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી એવી ત્રિપ્રકારે સૃષ્ટિ પ્રકટ થાય છે. આ ક્ષોભ કે ગતિ એટલે ગુણોનું એકબીજા પર વર્ચસ્વ જમાવવા માટેનો સંગ્રામ અને એ સંગ્રામથી જ જગતની ઉત્પત્તિ. વળી પ્રકૃતિ એટલે વિકારી તત્ત્વ અને તે કારણથી તેનો કાર્યભૂત વસ્તુ માત્રના સ્વાભાવિક ષડ્વિકાર–**जायते, अस्ति** ઇત્યાદિ, જન્મ, અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, અપક્ષય અને વિનાશ એવા જે ફેરફાર થાય છે, તે વસ્તુ ધર્મ હોઈ પ્રાકૃતિક ગુણોના ક્ષોભ અને આસપાસની પરિસ્થિતિના સંપર્કનું જ પરિણામ છે. અર્થાત્ ગતિ અને ફેરફાર જે વિશ્વમાં સદા સર્વદા દૃશ્યમાન છે, તે પણ મૂળમાં સંગ્રામજન્ય હોવાનું જે લેખક કહે છે, તે શાસ્ત્રસંમત જ છે, અતિશયોક્તિ કહેવાય તેવું નથી.

ઉપર જેવી પ્રકૃતિની અંદરના ત્રણ ગુણોના માંહોમાંહેના યુદ્ધની જે વાત કરી તેમ વ્યક્તિજીવનમાં એક બાજુ એ સમગ્ર પ્રકૃતિ જે એક જડતત્ત્વ છે તે, અને બીજી બાજુ એનાથી વિલક્ષણ એવું ચેતન તત્ત્વ જે પુરુષ કે જીવ કહેવાય છે તે–એ બેનો પણ પરસ્પર સંગ્રામ વ્યક્તિજીવનમાં વિશ્વને વિષે કાયમ ચાલુ જ રહે છે; કારણ કે પ્રકૃતિ સ્વભાવથી અધોગામી (જેમ જળપ્રવાહ કુદરતી રીતે નીચાણ તરફ વળે છે તેમ) છે, જ્યારે કે જીવ સ્વભાવતઃ ઊર્ધ્વગામી છે. ઉત્તરોત્તર વિકાસ એ વિશ્વરચનાનો નિત્યસિદ્ધ નિયત ક્રમ છે. અને તે નિયમાનુસાર પ્રકૃતિના વશમાં પડેલા જીવને

પ્રકૃતિનાં બંધનો તોડીને શિવ થઈ જવું એ તેનો આદર્શ છે. આ ધ્યેયને અર્થે જીવના આધ્યાત્મિક સાધનમાં પ્રકૃતિ પ્રતિક્ષણ અવરોધ કર્યાં કરતી હોય છે. [1]કામ, ક્રોધાદિ ષડ્વર્ગ તથા ઇંદ્રિયોના પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે રહેલા રાગદ્વેષ, આ રીતે મનુષ્યના સહજ શત્રુ થઈ તેની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં આડે આવી અંતરાય નાખે છે. એ શત્રુઓનો સામનો કરી તેનો પરાભવ કરવાને અર્થે જીવની પ્રવૃત્તિ થાય; એટલે જ જીવ–પ્રકૃતિનું પરસ્પર યુદ્ધ–આંતરવિગ્રહ–જામે છે. અર્થાત્ જેમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિમાં તેમ જ તેના વિકસન, ઊર્ધ્વારોહણમાં પણ સમષ્ટિ–વ્યષ્ટિ સર્વમાં વિરોધી તત્ત્વોનું યુદ્ધ રહેલું જ છે, એવું આ લેખમાં ફરીફરીને કહેવામાં આવ્યું છે; તેની વાસ્તવિક સત્યતાનું કોઈ પણ રીતે વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ સમર્થન થાય છે.

આમ સંગ્રામ એ જીવનની જ્યાં ત્યાં ને જ્યારે ત્યારે સામે ઊભેલી ‘પ્રચંડ સત્ય હકીકત’ છે. તો તેમાં ખાસ કરીને મનોમંથન અને જીવના વિકાસાર્થે થતા આંતરવિગ્રહના પ્રસંગોમાં સાધકે કેવા પ્રકારની મનોભાવના કેળવવી શ્રેયસ્કર છે, કે જેને લીધે પ્રકૃતિનો પરાભવ થઈ જીવનો યથેષ્ટ ઊર્ધ્વ વિકાસ અને માનસિક શાંતિ ને સ્વાસ્થ્ય પરિણમે, તેનો વિચાર આ લેખના મૂળ વિષયનો બીજો મુદ્દો છે. અને તેને અંગે બારીકાઈથી વિચાર કરી લેખક કેટલીક કિંમતી સૂચનાઓ આપે છે, તેમાં નીચેની ચાર અત્રે ખાસ નોંધવા લાયક છે :

૧. પોતાનાં ઇંદ્રિયાદિ કરણોની સ્વાભાવિક અધોગામી પ્રવૃત્તિ સામે સતત ‘ચોકીપહેરો’ રાખવો અને જીવની પડેલી રીત-રસમો, આગ્રહો, ટેવો, માન્યતાઓને વળગી ન રહેતાં તેમના છોડતા

---

૧ જુઓ : जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ (ગી. ૩, ૪૩)

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपंथिनौ । (ગી. ૩, ૩૪)

જવું. એટલે કે સાધકે આત્મનિરીક્ષણ સહજ એકધારી જાગૃતિપૂર્વક કરવું આવશ્યક છે. તટસ્થતાથી નિરપેક્ષપણે પોતે પોતાને જોતો રહે આવા આત્મનિરીક્ષણ વિના વિષયોમાં આસક્તિ જાણે અજાણે વધતી જાય ને વાસનાઓ દઢીભૂત થઈ સાધનામાં અનેક રીતે વિઘ્નકારક નીવડે.

૨. માનવીનાં માની લીધેલાં મંતવ્યો, આગ્રહો, ટેવો તેમ જ સેવેલા ભિન્નભિન્ન આદર્શો અનેક પ્રકારની વાસનાઓ એના અંતરમાં રહેલા સ્વજનો જેવા જ છે; પરંતુ સાધકે ધ્યાનમાં રાખવાનું કે એ સ્વજનો જીવ દશાના સ્વજન છે, ઊર્ધ્વજીવનના નથી. આવા સ્વજનોનો સંહાર કરવાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતાં તે પ્રસંગોમાં રહેલું પોતાના જીવનવિકાસના હેતુરૂપ આંતરહાર્દ સમજી તે પ્રસંગોને ભગવાનની કૃપાનું ચિહ્ન ગણી આનંદથી તેનો સ્વીકાર કરે, પોતાની સ્વજન પરની આસક્તિ તદ્દન છોડી કેવળ ભગવાન પ્રત્યેની આસક્તિ વધારે ને વધારે દઢ કરતો રહે. સાંસારિક સર્વ વિષયોની આસક્તિ છૂટી જાય, ત્યારે જ ભગવાનમય બની ભક્ત પોતાનાં ભક્તિ અને જ્ઞાનયોગથી ભગવાનને સેવી શકે ને તેની ખરી આસક્તિ ને ભાવના તે અનુભવી શકે. બીજા શબ્દોમાં લેખકના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે મનુષ્યના સર્વ પ્રકારના અભિનિવેશ, સર્વવાસના–લોકવાસના, દેહવાસના ઇત્યાદિ જે જીવને સર્વથા બંધનકારક છે તે બધીનો સદંતર ત્યાગ ને સંસારના વિષયમાત્રમાં અત્યંત અનાસક્તિ થાય, ત્યારે જ પ્રભુમાં તન્મયતા સાધક અનુભવી શકે; અન્યથા નહીં.

૩. 'પોતાને મળેલા કર્મક્ષેત્રમાં જીવન–આદર્શનો સુમેળ સાધવાને પ્રયત્નશીલ રહેવું. તે જ રીતે માનવીનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઉન્નત થતું જાય છે. દેશ, જાતિ કે સમાજ-સેવામાં પડેલો જીવ પણ દૈહિક કે કૌટુંબિક સંબંધોની અવગણના કરી ન શકે.' 'મનુષ્ય એક માત્ર શ્રી ભગવાનની સેવારૂપ સર્વોત્તમ

જીવનધ્યેયને અંતઃકરણથી લક્ષમાં રાખી જે જે પરિસ્થિતિ મળતી જાય તેમાના પોતાના સ્વધર્મને પિછાનીને યથાયોગ્ય યથાપ્રાપ્ત આચરણ કરે, તો તે કર્મ દ્વારા જ સંસારબંધનમાથી પૂરેપૂરો મુક્ત થઈ શ્રી ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે.'

કેટલીક વેળા દેશસેવકો કે સમાજસેવકોને દૈહિક કે કૌટુંબિક કર્તવ્યો આવી પડતાં પોતાની સ્વીકારેલી દેશસેવા આદિ ધ્યેયમાં તે અંતરાય જેવાં લાગવાથી તેને અવગણના તરફ મનનું વલણ થતું અટકાવવા આ સૂચના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ઊંચા આદર્શોની સિદ્ધિમાં આવાં કર્તવ્યોને પણ પ્રાપ્તધર્મ ગણી યોગ્ય રીતે બજાવવા જ જોઈએ. તેનાથી પણ જીવનની એટલી જ ઉન્નતિ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ એ જ બોધ આપ્યો છે. માત્ર મૂળ આદર્શ અને આવાં કાર્યો શ્રી ભગવાનની સરખી રીતે સેવાનાં કાર્યો છે એ જ ભાવના રાખવાની છે. ગીતાજીમાં પણ એ જ કહ્યું છે. **मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि** । (ગી. ૧૨,૧૦)

૪ **શરણાગતિ:** આવા સંગ્રામમાંથી મુક્ત થવાનો—કહો કે તેમા વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો, તેનો હેતુ જે આત્માનો વિકાસ તે પૂર્ણપણે સાધવાનો—"એક માત્ર રામબાણ ઉપાય શ્રી ભગવાનને આપણા જીવનરથનો સારથી બનાવી ભાવનામાં દઢપણે સ્થાપન કરીને, જીવનનાં સર્વકર્મોમાં તેને તે(જીવનરથ)ના સંચાલકના રૂપમાં નીરખ્યા કરી, સર્વભાવે આત્મસમર્પણ કરવામાં જ રહેલો છે." '**शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्**' એમ શિષ્યભાવે અતિનમ્રતાપૂર્વક 'ધર્મસંમૂઢચેતા' અર્જુને જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનું શરણ લીધું ત્યારે પરમકરુણાનિધાન શ્રીકૃષ્ણભગવાને પણ એ જ રીતે ગુરુભાવે ઉપદેશ કરી બોધના ઉપસંહારમાં કહ્યું: 'બસ ત્યારે, બીજા કોઈ ધર્મનો વિચાર છોડી દઈ તેવી ભાંજગડમાં ન પડતાં કેવળ એક મારે જ શરણે આવ. હું તને પાપ માત્રમાંથી

મુક્ત કરીશ. શોકને તિલાંજલિ આપી દે, અર્થાત્ તારું પરમ કલ્યાણ મારા શરણથી સિદ્ધ થયું જ સમજ.' આમ કહીને અભયપ્રદાન આપ્યું. પરિણામે અર્જુન યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો અને વિજયી થયો. તે જ પ્રમાણે આપણા ભક્તલેખક ઉપર મુજબ બોધ આપીને આવાં જીવનનાં સર્વ યુદ્ધોમાં જય મેળવી જીવનનો હેતુ સાર્થક કરવાની ગુરુ-કૂંચી બતાવે છે. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં 'ઈશ્વરપ્રણિધાન' કહે છે તે આજ પ્રકારનું મોક્ષમાર્ગનું સાધન છે.

આ લેખમાં પ્રસંગવશાત્ એક મહત્ત્વનો વિષય લેખક ચર્ચે છે, તે એ છે કે જેમ અર્જુને પોતાની સામે આવી ઊભેલા યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાનો પોતાનો સંકલ્પ જણાવ્યો હતો, તેમ આવાં જીવનનાં આંતર યુદ્ધોમાં માણસ ધારે તો નિવૃત્ત થઈ શકે કે કેમ? આ રીતે માનવના ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યનો વિષય ચર્ચવાનું પ્રાપ્ત થતાં લેખક તેવા સ્વાતંત્ર્યની વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે. તેઓ કહે છે: 'સમસ્ત વિશ્વ ને સંસાર ભગવાનનાં છે. બધાં જ માનવી તેની સૂક્ષ્મ ગૂઢ રચનાની એક સાંકળરૂપે છે. શ્રીભગવાન પોતાની મોહમાયાથી જીવમાત્રને ભમાવે છે. પ્રભુના દિવ્ય સંકલ્પને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા બિચારો જીવ તો પૂતળાંની જેમ બસ એક માત્ર નિમિત્તરૂપે જ વર્તે છે.' આગળ ચાલતાં વધારામાં ઉમેરે છે, કે 'માનવી જો એવો સ્વતંત્ર હોત તો તો નરસિંહ મહેતાના ગાવા પ્રમાણે સૌ કોઈ શત્રુ મારીને મિત્ર જ રાખત ને ભત્રત પર છત્ર દાખવત;' અર્થાત્ માનવીને ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્ય જેવું છે જ નહિ ને જો તે એવું માનતો હોય, તો તેની એ માત્ર ભ્રમણા છે. આમ આવા ક્ષેત્રમાં માનવીના ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યનો સ્પષ્ટ ને ભારપૂર્વક નિષેધ કરે છે. આ વિષય વાદગ્રસ્ત છે ને તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરવો સહેલો નથી. બીજી બાજુનું મંતવ્ય પણ વિચારવા જેવું છે. લેખકના ઉપરોક્ત શબ્દો ઉપરથી જે ગીતાના અ. ૧૮ શ્લો. ૬૪ ઉપર તેઓ આધાર રાખતા જણાય છે તે આ પ્રમાણે છે:

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया॥

આ શ્લોકનો અર્થ કરતાં પંચદશીકાર શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી કહે છે કે આ શ્લોકમાં જે યંત્ર કહ્યું છે તે દેહરૂપી પાંજરું છે. એ દેહને વિષે જીવની 'અભિમાનિતા' તાદાત્મ્યભાવ તે તેનો 'આરોહ' અને જીવની શાસ્ત્રવિહિત કે પ્રતિષિદ્ધ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ તે તેનું ભ્રમણ જે માયાએ કરીને થાય છે. ઈશ્વર પોતાની માયાશક્તિ વડે એ ભ્રમણ કરે છે. આમ અર્થ કરીને આગળ ચાલતાં કહે છે:

नार्थः पुरुषकारेणेत्येवं मा शङ्कयतां यतः।
ईशः पुरुषकारस्य रूपेणापि विवर्तते॥

પ્ર. ૪. શ્લો. ૧૭૭

એટલે કે ઈશ્વર પોતાની માયાશક્તિ વડે જીવોને યંત્ર ઉપર ચઢાવી ભ્રમણ કરાવે છે એમ કહ્યું, તેથી પુરુષાર્થને અવકાશ નથી એવી શંકા ન કરવી; કારણ કે ઈશ્વર પોતે જ પુરુષાર્થરૂપે વિવર્ત પામે છે.

આમ જીવ તો કેવળ પૂતળાંની માફક ઈશ્વર જેમ દોરી ખેંચે તેમ જ હાલેચાલે છે, એવો અર્થ ન કરતાં જીવને પણ પોતાના પુરુષાર્થરૂપી સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે એનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી ગીતાના એ જ અઢારમા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ છેવટ કહે છે: '**विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु।** આનો સમગ્ર વિચાર કરીને પછી જે ગમે તે કર' એટલે કે મારે તો તને જે કહેવાનું તે બધું કહી ચૂક્યો, હવે તે બધાનો બુદ્ધિપૂર્વક સંપૂર્ણપણે '**अशेषेण**' વિચાર તું કરી જો; અને પછી જે નિશ્ચય કરે તદનુરૂપ વર્તન કર. મતલબ કે પછી તારે યુદ્ધ કરવું હોય તો કર, ન કરવું હોય તો ન કર. આ રીતે ગીતાના અંતિમ બોધમાં તો જીવના સ્વાતંત્ર્યનો નિષેધ જેવો કે શ્લો. ૬૪ થી સૂચિત

થાય તેવો નથી. ઊલટો તેમાં તો તેના ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યનો સ્પષ્ટ અંગીકાર છે. ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ જ્યાં **सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि। प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति॥** (શ્લો. ૩૩) એમ કહ્યું છે, ત્યાં પણ ત્યાર પછીના શ્લોક. ૩૪ માં ઇંદ્રિયોના વિષયો વિષે રહેલા રાગદ્વેષ મનુષ્યના ઊર્ધ્વમાર્ગમા આડે આવનારા છે, માટે તેની જાળમાં ન ફસાવાની સાવધાનતા રાખવા ખાસ બોધ આપ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ તે જ અધ્યાયમા આગળ કામરૂપી શત્રુને હણવાનો આદેશ પણ આપ્યો છે: **जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्।** ત્યારે જો પ્રકૃતિમાં જકડાયલા, માયાની રેંટ ઉપર પૂતળાની માફક ભમનારા જીવ માટે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ જો અશક્ય જ હોય, તો આવી સાવધાનતા, કામરૂપી શત્રુનો સંહાર વગેરે પુરુષાર્થનો બોધ જે આપ્યો છે તેની સાર્થકતા જ ક્યાં રહે છે?

તાત્પર્ય કે, યદ્યપિ ગીતામાં '**निग्रहः किं करिष्यति। मिथ्यैष व्यवसायस्ते। ईश्वरः सर्वभूतानि भ्रामयन्।**' જેવાં મનુષ્યના ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યના વિરોધી વચનો મળી આવે છે ખરાં, તેમ છતાં એકંદરે ગીતામાં તેવા સ્વાતંત્ર્યનો સ્વીકાર હોવાનું નિષ્પન્ન થાય છે. પ્રો. રાધાકૃષ્ણ પણ આવા જ નિર્ણય ઉપર આવે છે. (જુઓ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી, વૉ. ૧); એટલે લેખકના અભિપ્રાયની સામેની બાજુ પણ આ રીતે વિચારવા જેવી છે.

ગીતોપદેશ માટે યુદ્ધક્ષેત્રની પસંદગીના પ્રશ્ન સંબંધે પણ અન્ય વિદ્વાનોએ ઊહાપોહ કરી કેટલાક જુદા અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે. તે પણ અહીં ખાસ નોંધવા જેવા છે:

ઉપરોક્ત પસંદગી માટે એક કારણ એ સૂચવવામાં આવ્યું છે, કે નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવ, જે ગીતાના કર્મયોગની પીઠમાં રહેલો છે, તેનું ઉત્તમ પ્રતીક યુદ્ધનો સૈનિક છે કેવળ સ્વધર્માચરણની દૃષ્ટિથી સામાન્ય હિતની ખાતર આત્મસમર્પણની ભાવના જેવી

ધર્મયુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થનાર સૈનિકમાં પ્રકટે તેવી વ્યવહારનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તે સમજે છે કે યુદ્ધમાં જય-પરાજય કયા પક્ષનો થશે એ વાત જેટલી સંદિગ્ધ છે, તેટલી જ પોતાના પક્ષનો જય થાય તોપણ પોતે તે જયનાં ભાવિ ફળ ભોગવવા હયાત હશે કે નહિ તે પણ સંદિગ્ધ જ છે. આવી સંદિગ્ધ ફળ-તપશ્ચર્યા કે જેમાં જિંદગીનું સાટું છે, તેવીમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે જે પ્રકારનું કેળવાયલું માનસ જોઈએ તે વિશેષે કરીને યુદ્ધના સૈનિકમાં મળી આવે. અને તે કારણસર ગીતોપદેશ માટે શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધક્ષેત્રની પસંદગી કરી હોવાનું સંભવિત જણાય છે.

ઉપરનાને મળતું બીજું કારણ એ કહેવાય છે, કે નિઃસંગ ફલાનુસંધિરહિત કર્માનુષ્ઠાન હોવા ઉપરાંત ખરા કર્મયોગીની મનની શાંતિ અવિચ્છિન્ન અભેદ્ય-યુદ્ધક્ષેત્ર જેવા સ્થાનમાં પણ બની રહે છે, વગેરેનું સૂચન કરવા અર્થે યુદ્ધક્ષેત્રની પસંદગી કરી છે. કર્મ કરવા છતા તેનાં ફળ ભોગવવાં ન પડે એ ત્યારે જ બને કે જ્યારે કર્મની ફળસિદ્ધિ પરત્વે તે કેવળ નિરપેક્ષ રહે, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ બંનેને સમાન ગણે. એવો મનુષ્ય કર્મ કરતો છતો જાણે કાંઇ જ કરતો નથી, એવી નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે, એ આ ગીતાના કર્મયોગનો સિદ્ધાંત. આ સિદ્ધાંતનું ઊંડું રહસ્ય સમજેલો કર્મયોગી હમેશાં શાંતચિત્ત, રાગદ્વેષથી અસ્પૃષ્ટ હોય, યુદ્ધના આસપાસના કોલાહલ અને ભાવિ હિંસાદિકના વિચારોથી અક્ષુબ્ધ રહી તે તો માનસિક સ્વસ્થતા જ અનુભવતો હોય, પોતાની પૂર્ણશક્તિ ને શૌર્યથી લડતો છતાં દ્વેષ કે વૈરભાવથી મુક્ત હોય, આવા કર્મયોગીનાં કર્મથી અમે તેટલી હિંસા કે પાપપુણ્ય કશું એને બંધનકારક ન થાય. આ જે કર્મયોગનું રહસ્ય છે તેનો અસરકારક અને સચોટ બોધ થાય તે હેતુથી યુદ્ધક્ષેત્રની પસંદગી શ્રીકૃષ્ણે કરી હોય એવું અનુમાન થાય છે.

(જુઓ 'શ્રીકૃષ્ણ, ગીતા એન્ડ વોર' એ શીર્ષકનો લેખ,
પ્રબુદ્ધ ભારત ગોલ્ડન જ્યુબિલી અંક. પા. ૧૨૬)

યુદ્ધક્ષેત્રની પસંદગીના હેતુવિષયક ઉપરના વિચારો અને આ લેખમાં પ્રતિપાદન કરેલા ખુલાસામાં તારતમ્ય જોઈએ, તો એટલું જણાય છે કે આ લેખમાં જીવનનાં બાહ્ય–આંતર બધા પ્રકારનાં યુદ્ધનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે, જ્યારે ઉપર રજૂ કરેલા અભિપ્રાયોમાં પ્રાધાન્યતઃ કર્મયોગનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ગમે તેમ પણ આ લેખમાં આંતરયુદ્ધોને ઉપલક્ષીને જે બીજો મુદ્દો ચર્ચાયલો છે તેને અંગે લેખકે મનુષ્યનું માનસ કેળવવા અર્થે જે સૂચનાઓ આપી છે તે અતિ મહત્ત્વની અને ખાસ ઉપયોગી છે. આશા રાખીશું કે જિજ્ઞાસુ જનતા તેનો યોગ્ય લાભ ઉઠાવશે.

અંતમાં હવે એક બાબત કહેવાની રહે છે, તે એ કે જે અણધાર્યા સંજોગોમાં આ પ્રસ્તાવના લખવાનું નિમંત્રણ આ (પ્રસ્તાવનાના) લેખકને કરવામાં આવ્યું, ત્યારે એ સંજોગોમાં કાંઇક ઈશ્વરી સંકેત હોવાનું માનીને તે નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરેલો. જો કે તે જ વખતે આવા તર્ક–પ્રચૂર નિબંધને ન્યાય આપવાની શક્તિ આ નિમંત્રિત લેખકમાં ન હોવાનો પણ પૂરતો ખ્યાલ હતો જ. વળી પ્રસ્તાવના લખવાના કાર્યમાં પણ અસાધારણ વિલંબ થયો છે, તો તે વિલંબ થયા બદલ તેમ જ આ વિવેચનમાં મૂળ લેખને ન્યાય–અન્યાય, જાણે–અજાણે જે કાંઈ થયો હોય તે બદલ ક્ષમા યાચીને વિરમું છું. **इति शम्.**

તા. ૧૫–૨૧–૪૭ **“ અભ્યાસી ”**

જીવન-સંગ્રામ

ગીતાજીમાં યુદ્ધક્ષેત્રની ભૂમિકા ઉપર અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રેરાવા કાજે જરૂરી શાંતિ, સમતા, ધીરજ, તટસ્થતા આદિ સાત્ત્વિક ગુણોની જરૂરિયાતવાળી ભૂમિકા હોયા વિના, યુદ્ધભૂમિકા એને કાજે નિમિત્તરૂપ આધાર તરીકે શ્રીભગવાને કેમ લીધી હશે, તે પ્રશ્ન ગીતાના વાચકને થયા વિના નહિ રહ્યો હોય. યુદ્ધ-ક્ષેત્ર ઉપર ગીતાજી જેવો પ્રેરણાત્મક-ચેતનાત્મક બોધ એક રીતે અસંબદ્ધ કે જરા અસંગત લાગે છે, પણ એનું રહસ્ય વિચાર કરતાં ઘણું ઊંડું અને ભારે છે.

સારું યે જીવન—સમગ્ર વિશ્વ—યુદ્ધથી જ જીવતું રહે છે; એટલું જ નહિ, યુદ્ધથી જ તે વિકાસ પામે છે અને યુદ્ધથી જ તે ઘડાય છે. યુદ્ધના કારણે એની જૂની વિચારસરણી, જૂની ઘરેડ, જૂનાં માપો, જૂનાં મૂલ્યાંકનો, જૂની ટેવો અને બીજી એવી અનેક પ્રકારની ધારણાઓ, માન્યતાઓ ને જીવનની લઢણો—એ બધાંને સખત આઘાત લાગે છે; એથી જ કરીને કંઈક નવું તત્ત્વ, જે જીવનમાં પ્રવેશવા કાજે જરૂરનું હોય છે, તેને પ્રવેશવા માટેની ભૂમિકા પણ યુદ્ધથી જ પાકે છે. સામાન્ય સ્થિતિના માનવીનું મન પડેલા ચીલાથી બીજી રીતે વર્તવા કદી પણ તૈયાર થઈ શકતું નથી. યુદ્ધને લીધે એવી પરિસ્થિતિ ઊપજે છે, કે માનવીને તેમ કર્યા વિના ચાલી જ ન શકે. જે નવી પરિસ્થિતિ માનવીના જીવનમાં ઉદ્ભવે છે, તે પ્રત્યેક માટે

કોઈ ને કોઈ આવા જ પ્રકારનું નિમિત્તકારણ હોય છે. સૃષ્ટિના જીવનવિકાસના ઇતિહાસમાં મૂળ તત્ત્વની અંતર્ગત રહેલી ચેતના—એ અંતરમાં રહીને કોઈ ને કોઈ રીતે વ્યક્ત થયા કરી નવાંનવાં રૂપાંતરો પામે છે. સૃષ્ટિના જીવનવિકાસમાં યુદ્ધ એ એક અનિવાર્ય અને વિશ્વને ચલાવનારી અને ચાલુ રખાવનારી અખંડ રચનાનું અને એના દિવ્ય, રમ્ય અને ગૂઢ હેતુનું એક લાક્ષણિક અંગ છે. પ્રત્યેક તત્ત્વમાં અંતર્ગત રહેલી ગૂઢ ચેતનાશક્તિને આધારે જ તે જુદાજુદા પરિણામમાં વિકસ્યાં કરે છે. માનવીનું ભાવિ એ જ કારણથી ઘણું ઊજળું છે. માનવીના મનનો વિકાસ યુદ્ધની એવી અનેક પરંપરાઓમાંથી જ થયેલો છે. તે સાથે માનવ-જીવનની રચનામાં આત્માનું સહેતુક જોડાણ થયેલું હોવાથી, તેનો ભાવ કોઈ ને કોઈ કાળે વ્યક્ત થવાનો જ છે. એ જોતાં માનવીની એવી કોઈ સ્થિતિનો ખ્યાલ જાગે છે, અથવા તો વિકાસની એવી કોઈ ભૂમિકા થવાનો સંભવ રહે છે, કે જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારનું ઘર્ષણ જ ન હોય અને કોઈ એક એવી ચેતનાશક્તિનો આવિર્ભાવ માનવી આધારમાં થવાની પૂરેપૂરી શક્યતા લાગે છે. માનવ-જીવનના પ્રત્યેક થરમાં-ભૂમિકામાં-યુદ્ધ રહેલું જ છે. પ્રત્યેક ડગલું ભરવામાં પણ માનવીને શ્રમ લેવો પડે છે. 'યુદ્ધ એટલે માત્ર સંહાર' એવી કલ્પના ને સમજણ બહુ અધૂરી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ યુદ્ધથી જ જીવનને ટકાવે છે ને વિકસાવે છે. જે કોઈને ટકવું છે, જે કોઈને જીવવું છે, એને યુદ્ધથી ઊપજેલી એવી પરિસ્થિતિ અંગે ફેરફાર કર્યે જ છૂટકો છે. જે કોઈ એમ કરી શકતું નથી, તે કાં તો પાછળ પડે છે કે નાશ પામે છે. એવાની જીવનશક્તિ બહેર મારી જાય છે ને તે એમનું એમ પડી રહેતાં વિકાસ કાજે નકામું બની જાય છે.

વિશ્વની રચનામાં કોઈક એવો ગૂઢ હેતુ સમાયલો છે, કે જેની આંતર પ્રેરણાને કારણે એમનું એમ કોઈ પડી રહી શકતું પણ નથી. જાણ્યેઅજાણ્યે સર્વ કોઈને જડચેતન વસ્તુ માત્રને હડસેલાયાં કરવું જ પડે છે. જે ઊભું રહે છે, તેને પાછળનાનો ધક્કો લાગે છે અને જો તે ચાલતું નથી તો પડીને અનેક પાછળ આવનારાઓના પગ તળે છૂંદાઈકુટાઈ ને તે નાશ પામે છે. આપણા શરીરમાં પણ અણુ–અણુઓ વચ્ચે પ્રત્યેક પળે અરે! એનાથી યે નાના સરખા સમયમાં, એકધારું સતત યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે. એને લીધે જ શરીરમાં જેમ, ચેતન આદિ પ્રકટ્યાં કરતાં હોય છે. પ્રત્યેકના એકબીજા સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે મેળાપ કે અથડામણથી કંઈ ને કંઈ નવું જન્મતું હોય છે. એવા મેળાપમાં પણ એક પ્રકારનું અદીઠ સૂક્ષ્મ યુદ્ધ જ હોય છે; એટલે યુદ્ધની ભૂમિકા વિના ક્યાં ય વિકાસ નથી. પ્રત્યેક જીવાત્મા જો વિચારે તો એના જીવનના એક પછી એક થરના પ્રત્યેક ગાળામાં એને કોઈ અને કોઈ પ્રકારનું યુદ્ધ થયા જ કરેલું જણાશે. જીવનની સાધના કરનાર માટે યુદ્ધ કે સામનો કે પ્રતિકારની ભૂમિકા ઘણી જરૂરની છે. તે વિના તે કદી પણ આગળ ડગલું ભરી ન શકે. મનની ભૂમિકા એમની એમ કદી પણ બદલી શકાઈ જાણી નથી. મનને પોતાના પડેલા ચીલામાંથી બીજે કૂદવા કાજે કશુંક અવલંબન જરૂરનું રહે છે; ને જ્યાં લગી અત્યંત કટોકટીભરેલી દશા પેદા થતી નથી, ત્યાં લગી મન પોતાની મેળે કદી પણ કશું જ બદલવાનું કરી શકતું નથી. મનને આગળ ચલાવવા કે એને યોગ્ય દર્શન પ્રાપ્ત કરાવવા, અથવા એ જે ભૂમિકા પર ઊભું છે, એથી બીજી કોઈ ઉચ્ચતર દશામાં એને લઈ જવા કાજે સંઘર્ષણ, અથડામણ, સંતાપ, ક્લેશ, દુઃખ કે એવી રીતનું યુદ્ધ એને માટે

અનિવાર્ય છે. આવી જાતની મથામણોના માનવ-જીવનના પ્રત્યેક જુદાજુદા થરમાં જુદાજુદા પ્રકાર પણ હોય છે. જ્યાં સુધી માનવીનું મન દ્વંદ્વની ભૂમિકા પર રચાયેલું છે અને દ્વંદ્વ-માં રમ્યા કરતું હોય છે, ત્યાં સુધી એને કોઈ ને કોઈ પ્રકારની મથામણ કે અથડામણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા જ કરવાની. આ વિશ્વની રચનામાં યુદ્ધ સંકળાયેલું જ છે અને તેનો વિકાસ યુદ્ધની ભૂમિકાથી જ થયા કરવાનો છે. પ્રત્યેકના જીવનમાં એનું સ્થાન–તે ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે છતાં–રહેવાનું જ છે.

યુદ્ધના પ્રકાર અનેક જાતના છે. યુદ્ધ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પણ હોઈ શકે. યુદ્ધનાં સ્વરૂપો પણ એકએકથી નિરનિરાળાં રહ્યા કરવાનાં. પ્રત્યેક ભૂમિકામાં યુદ્ધનાં સ્વરૂપ પણ જુદાંજુદાં જ રહેવાનાં. યુદ્ધની સ્થિતિમાં મુકાયા વિના માનવીના મનમાં કદી પણ મંથન જાગી શકતું નથી, ને મંથન વિના તે ઊંડું વિચારવાને તકલીફ પણ લેતું નથી, મનનો એવો સ્વભાવ છે. આથી જેને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવવાની તમન્ના છે, જેને કકડીને એની ભૂખ લાગેલી છે, એના જીવનમાં યુદ્ધની સળંગતા અનેક પ્રકારે જળવાઈ રહેલી અનુભવાશે. એક જ જાતનું કર્તવ્ય યુદ્ધની જુદીજુદી ભૂમિકાઓમાં જુદાંજુદાં પરિણામ નિપજાવે છે અને એનો વ્યૂહ પણ જુદોજુદો બદલાતો રહે છે; એટલે કર્તવ્યના પરિણામનો આધાર તે કઈ ભૂમિકા ઉપર-થી બનતું હોય છે, એના પર રહેલો છે.

જેને આધ્યાત્મિક માર્ગે જવાનું છે, તેને તો એકની એક સલામત દશામાં પડી રહેવું પાલવી શકે તેવું હોતું નથી. આમે ય પ્રત્યેક જ્ઞાની કે અજ્ઞાની એકની એક દશામાં રહી શકતો હોતો જ નથી. પ્રત્યેકના જીવનમાં ફેરફાર થયા જ કરવાનો; માત્ર તે થયા કરે છે એવું એને (અજ્ઞાનીને) જ્ઞાન

હોતું નથી. ફેરફાર થયા જવો એ તો આ સૃષ્ટિના જીવનનો એક નિત્યનો સળંગ ક્રમ છે અને એ ફેરફાર કોઈ ને કોઈ પ્રકારના યુદ્ધના પરિણામ અંગે જ નીપજતો હોય છે. યુદ્ધ આંતરિક પણ હોય અને જેમજેમ એની ભૂમિકા સૂક્ષ્મ થતી જાય છે, તેમતેમ યુદ્ધના આકાર ને પ્રકાર પણ સૂક્ષ્મ થતા જાય છે.

યુદ્ધ એટલે માત્ર સ્થૂલ હિંસા એવું કશું જ નથી. હા, યુદ્ધથી ખંડન સ્થૂલ પણ હોય અને સૂક્ષ્મ પણ હોય. યુદ્ધથી એકલું ખંડન જ થાય છે, એવું કહેવું કે ધારવું ભૂલભરેલું છે. યુદ્ધથી મંડન પણ થાય છે. યુદ્ધથી જ સર્વ કોઈ બદલાવાની પરિસ્થિતિમાં મુકાતા હોય છે. માનવીના જીવનમાં, કોઈ પણ યોનિના જીવનમાં, આમ યુદ્ધની પીઠભૂમિકા કે અંતર્ભૂમિકા કે એનું આંતરિક વહેણ સતત એકધારું ચાલ્યા જ કરતું હોય છે. એવા થતા-રહેતા યુદ્ધને જે જીવ જોઈ શકે છે, અનુભવી શકે છે અને એમાંથી પોતાના જીવન-વિકાસનો હેતુ પરખીને તે પ્રમાણે વર્તવાને નદીના પૂરની જેમ ઉત્સાહપૂર્વક એનો સ્વીકાર કરીને અપનાવવા તૈયાર થાય છે, તે જ યુદ્ધથી વિકાસ પામે છે. અંતર્ગત સાધના થતી રહે છે, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આવી જાતના યુદ્ધની અનેક સૂક્ષ્મતમ પરંપરાઓમાંથી જે રીતે એમાંથી તે જીવ યોગ્યપણે ગ્રહણ કરતો રહે છે, તે રીતે સમજાતું હોય છે.

સાધકની બહાર અને અંતર્દશામાં સતત યુદ્ધ ખેલાયા જ જવાનું છે અને આ સંસારને વિષે વિચારીએ તો તે પણ કુરુક્ષેત્ર જ દેખાય છે. ગતિ અથડામણમાંથી જ ઉદ્‌ભવતી હોય છે. તેમાં ભલે હથિયારથી લડવાનું ન બનતું હોય; પરંતુ પ્રત્યેક સ્થિતિ અને સંબંધ સાથે તથા સંસારની સર્વ પ્રકારની

પ્રવૃત્તિમાં માનવીને સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ સામનો કર્યા વિના ચાલી શકતું નથી-કરવો જ પડે છે. કોઈ ને કોઈ રીતે માનવીના મનમાં ગડમથલો ચાલ્યા જ કરતી હોય છે. આ સચરાચર જગતમાં સર્વ જે કંઈ છે, તે બધાના જીવનનો આધાર પણ સંગ્રામથી જ ટકી રહેલો હોય છે. આવું વિધાન ઘણાને મનથી અજુગતું પણ લાગે; કિંતુ એમાં જુગતાપણાનો કે અજુગતા-પણાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. પ્રત્યેક જીવનની સંગાથે એ તો ઓતપ્રોત સંકળાયેલું જ રહેલું છે. યુદ્ધ પ્રત્યેક જીવનની ભૂમિકા-માં સળંગ એકધારું પ્રવર્તી રહેલું હોય છે. માનવીના મનમાં સતત એકધારી રહ્યા કરેલી એની સુખાકારીનું ભાન એને જેમ જાગતું પણ નથી, સળંગ એકધારી સુખાકારીના સમગ્ર પ્રમાણના જેટલું દુઃખ કે રોગ ન હોવા છતાં તેનું ભાન માનવીને જલદી થતું હોય છે. જે આપણી સાથે સતત એકધારું સંકળાયેલું રહ્યા કરેલું હોય છે, એનું સ્પષ્ટ ભાન માનવીને થતું રહેતું નથી, એવું જ યુદ્ધને વિષે છે. એમ સર્વ રીતે વિચારતાં ને જોતાં યુદ્ધ સર્વ પ્રકારના વિકાસનું એક યોગ્ય સાધન છે; એટલું જ નહિ, પણ એ એક અવિચળ ને અનિવાર્ય અંગ છે; એટલે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને યુદ્ધભૂમિ પર તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ પ્રેર્યો છે, એ તો એક આધ્યાત્મિક સત્યના સૂક્ષ્મ પ્રત્યક્ષ પ્રતીકરૂપે છે.

માનવીના મનમાં જાણ્યેઅજાણ્યે દિવસમાંની તેની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં, કોઈ ને કોઈ રીતે મથામણ ચાલ્યા જ કરતી હોય છે. એકલા માનવીના ક્ષેત્રમાં જ નહિ, પણ સકળ વિશ્વમાં-જડચેતન બધાંમાં-ફેરફાર થતો જતો આપણે અનુ-ભવી શકીએ છીએ; અને એ ફેરફાર એમનો એમ તો થાય જ નહિ, તે તો સૌ કોઈના સમજવામાં આવી શકે એવું છે. આમ

સંસારક્ષેત્રની કુરુક્ષેત્રરૂપી રણભૂમિ સર્વ માનવીના જીવનમાં કે અંતરમાં એક પ્રચંડ હકીકતરૂપે સદૈવ ખડી જ હોય છે. કાળ અને દેશના લક્ષણે મર્યાદાવિનાનો અને અનંત પ્રકારની જડ અને ચેતન સામગ્રીવાળો આ સંસાર એટલો તો વિશાળ છે, કે માનવીનું મન એને સમગ્રપણે કલ્પનામાં પણ ન ઉતારી શકે. એવા આ સંસારમાં ખરું જોતાં, અનેક જુદાજુદા હેતુથી યુદ્ધ ખેલાયા જ કરે છે. માનવી–માનવી વચ્ચે તેમ જ જડ–જડ વચ્ચે (તેમ જ જડ અને ચેતન વચ્ચે પણ) અને એમ સર્વ કોઈની વચ્ચે એકબીજાનાં અણુપરમાણુઓ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ-પણે અથડાયાં જ કરે છે. એવા અણુપરમાણુઓની સતત અથડામણ ચાલી જ રહેલી છે. એની લીલા કોઈ અપરંપાર છે. એમાંથી ઘણું યે નવું જન્મે છે અને ઘણું જૂનું વિલીન થાય છે. એ અણુપરમાણુઓને કયાં ય આરામ નથી અને એ રીતે પ્રાણી માત્ર યુદ્ધ કરતાંકરતાં જ પોતાના જીવનને ધારણ કરી શકે છે અને વિકસાવે છે. જુદાંજુદાં તત્ત્વો પરસ્પર આક-ર્ષણથી જોડાયલાં રહે છે, નભે છે અને એવા આકર્ષણમાંથી પણ કોઈ જુદા જ પ્રકારનું યુદ્ધ જન્મતું હોય છે. યુદ્ધની આવી પડેલી સ્થિતિમાં જ પ્રાણી માત્ર પોતાનું સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વ પ્રકારનું શક્તિબળ એકાગ્રપણે અજમાવવાના તાનમાં રહે છે, પોતાની સર્વ શક્તિ કેંદ્રિત કરી તેમાં ખર્ચે છે અને એમ કરતાંકરતાં જ જીવનશક્તિનો વિકાસ કરતાં રહે છે. યુદ્ધની એવી અનિવાર્યતાને લીધે જ ઇંદ્રિયો, મન અને મનમાંની વિચિત્ર શક્તિઓનો ઉદય થતો રહે છે અને તે વિકસ્યા કરે છે.

જીવવાની અને વિજય મેળવવાની સહજવૃત્તિ સર્વમાં રહેલી જ છે. યુદ્ધમાં જય મેળવવાની અને જીવનને પ્રતિષ્ઠિત કરવાની, અથવા તો જીવન–પ્રતિષ્ઠા કાજેની એકધારી ઝંખના-

વાળા કાર્યને લીધે સર્વ કોઈ તેમાં વિચાર ને કર્મ કરવાને સ્વભાવતઃ પ્રેરાતાં જતાં હોય છે. એમ સહજમેળે પ્રેરાતાં જવામાં વિચારશક્તિ, પ્રાણશક્તિ, જીવનશક્તિ અને બીજાં સૂક્ષ્મ આંતરિક કરણોની શક્તિ વગેરે ખીલતાં જતાં હોય છે. આવા થતા સર્વ પ્રકારના વિકાસમાંથી દોષ અને ગુણ પણ જન્મતા હોય છે અને એમનો પણ પરસ્પર સંગ્રામ મચે છે. વ્યષ્ટિથી તે સમષ્ટિ સુધી જો અંતર્ગતપણે વિચારીએ તો સર્વત્ર એક માત્ર સંગ્રામ જ ચાલી રહેલો છે. જીવ જન્મતાંની સાથે-સાથે જ વિધવિધ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ બળ લઈને અથવા તો એના સૂક્ષ્મ બીજરૂપે સંસ્કાર ધારણ કરીને જગતમાં જન્મે છે અને જીવને જીવનયુદ્ધમાં ધકેલે છે. આવા સંગ્રામમાં જય મેળવવા માટે વ્યષ્ટિ કે સમષ્ટિની સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિ એકાગ્ર, કેંદ્રિત અને એકલક્ષી પણ હોવાની અત્યંત જરૂર છે. એવી રીતે જગતની આવા પ્રકારની રચના હોવાને લીધે, વ્યક્તિને, જાતિને કે સમાજને સંઘબદ્ધ થયા વિના ચાલતું જ હોતું નથી. જે કોઈની શક્તિ એના સર્વશ્રેષ્ઠ યોગ્યપણામાં સંઘબદ્ધ રહ્યા કરે છે, તે જ જીવવાને લાયક રહે છે. જેની એવી શક્તિ સંઘ-બદ્ધ થતી નથી, તે બધાં પોતાની મેળે નિર્બળ થતાં જાય છે ને તેમની-તેમની જીવનશક્તિ, આત્મરક્ષા અને આત્મપ્રતિષ્ઠા-ની શક્તિ આ સંસારના યુદ્ધ માટેની યોગ્ય લાયકાત ખોઈ બેસતાં પોતે જીવતાં છતાં હાર પામતાં જાય છે.

એવી હાર પામતી જતી વ્યક્તિ, જાતિ કે સમાજ, જેનું લક્ષ પોતાના જીવનધ્યેય પર જીવતું, એકધારું રહ્યા કરે છે, તે એવી જણાતી હારમાંથી પણ જીવનની પ્રેરણાત્મક અને ચેતનાત્મક શક્તિ મેળવે છે. જેનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ ધ્યેયમાં જ એકાકારપણે જીવતાં રહે છે, તેને મન દેખીતી

હાર કે નિરાશા, એ હાર કે નિરાશા નથી; ઊલટું તે તો જીવનસંગ્રામને આગળ ધપાવવાનું કોઈ એક જુદા જ પ્રકારનું પાસું છે. એવાને મન હાર એ તો માત્ર જગતની દૃષ્ટિએ જ છે, શબ્દની જંજાળરૂપ છે. જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ હાર કે નિરાશા એ તો તેવી સાંપડતી જતી સ્થિતિનો તે જીવાત્મા કેવી રીતે સ્વીકાર કરે છે ને કેવી રીતે ઉકેલ કાઢે છે, એના ઉપર આધાર રાખે છે; એના પરથી જ એના જીવનની ચેતના-લક્ષણાનો આપણને ખ્યાલ આવી જાય છે અને એવી રીતે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મપણે સમગ્ર સૃષ્ટિમાં જ્યાંત્યાં યુદ્ધ ચાલી રહેલું હોવાથી, આંતર સજાતીય પ્રાણીઓમાં તેમની અંતરની–આત્મીયતાનું ભાન અને બંધન તેમનામાં ધીમેધીમે દૃઢ થતું જાય છે અને જેમજેમ એવી આત્મીયતાનું ભાન જેમ-નામાં સવિશેષપણે જાગતું રહે છે, એવા આગળ વધેલા અનેક પ્રકારના જીવોમાં કે પ્રાણીઓમાં, તેમના જીવન અને વ્યવહારમાં યુદ્ધની પીઠભૂમિકા સળંગપણે વર્ત્યા હોવાના કારણે કુળ, કુટુંબ, સમાજ, સંઘ અને જાતિના જથ્થાઓ બંધાતા અને સંધાતા જાય છે. વળી એની સાથેસાથે જ કેટલા યે જૂનાં તેવા પ્રકારનાં સંઘ, સમાજ, જાતિ આદિ તૂટતાં પણ જતાં હોય છે. એમ ‘સર્વ કંઈનું’ જન્મવું અને નાશ પામવું, એ તો આ વિશ્વની રચનાનું એક સનાતન મહત્ત્વનું અંગ થઈ પડેલું છે.

જીવનની સાધના કરનારા સાધકે પોતાના અંતરમાં સતત યુદ્ધ ખેલ્યા જ કરવું પડશે; એ તો એના કે સર્વ કોઈના જીવનમાં જીવનના એક ભાગ તરીકે વણાઈ ગયેલી, નિર્માણ થયેલી દશા જ છે. આવી રીતે સ્વભાવતઃ ખેલાતા રહેતા યુદ્ધમાં,–જે સાધક જીવનવિકાસનો એકાગ્ર, કેંદ્રિત, જીવતો ખ્યાલ રાખ્યા કરીને તથા ચેતનાભરી જાગૃતિ રાખીને–મન,

ચિત્ત, બુદ્ધિ, પ્રાણ, અહં વગેરે જે અજ્ઞાનની ભૂમિકામાં દોરાયલાં રહ્યાં કરે છે, તેમને તે રીતે વહેતા જવામાં, મતલબ કે સાધકની તે તે કરણોની અધોગામી પ્રવૃત્તિમાં જે કદી સાથ આપી શકતો નથી અને તેને અનુમતિ પણ આપતો નથી, એવા સાધકને પ્રત્યેક પળ યુદ્ધરૂપે જ હોય છે. વિચાર, વૃત્તિ કે લહરી ઊઠી તે સાથે સાધક હંમેશાં તેના પર સતત જીવતો ચોકીપહેરો રાખતો હોય છે. એવા જે ચોકીપહેરા પોતાનાં કરણોની અધોગામી પ્રવૃત્તિ વિષે (અને આગળ જતાં કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ વિષે) સતત રાખી શકે છે, તે જ સાધક જીવન-વિકાસ પામતો જાય છે. એવી સહજ ચેતનાભરી જાગૃતિ જેના જીવનમાં એકધારી પ્રવર્તે છે, તેવો જ સાધક જીવનને પોતાના ધ્યેયે પહોંચાડી શકે છે. જેને યજ્ઞની ગગનચુંબી જ્વાળાઓની માફક ઉચ્ચ જીવનની તમન્ના ભભૂકેલી છે, તે ઠરીઠામ બેસી રહી જ કેમ શકે? તેની પ્રકૃતિ તેને કોઈ ને કોઈ પ્રકારે કશામાં ધકેલ્યા જ કરશે. બીજી બાજુથી તેમાં સાથ કે અનુમતિ દેવાની તે ના પાડશે. આમ તેનામાં તેની દ્વિમુખી ગતિ ઘમસાણ મચાવે છે. એવા ઘમસાણમાં જે જીવ પોતાના અહં પર મુસ્તાક રહીને ટટ્ટાર ઊભો રહેવા મથે છે, તેના તો સાવ ભૂકા ઊડી જાય છે. એવા જીવને અનેક વાર પાછા પડવાપણું બને છે; છતાં તેની પ્રવૃત્તિ ઊર્ધ્વ જીવનની ભાવના કાજે (ભલે પછી તેની તેવી પ્રવૃત્તિ તેના એક માત્ર અહં વડે કરી પ્રેરાયેલી રહ્યા કરી હોય) ભગવાન એના પર કૃપા કરીને તેના અહંને તોડીફોડીને ચૂરા થઈ જવા માટે એવા ઘણા યે પ્રસંગો પ્રકટાવે છે. જે જીવ શ્રીભગવાનના એવા કૃપાપ્રસંગને સ્વીકારી શકે છે, તે ધન્ય બને છે; વળી જીવનમાં મળતા સર્વ પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિની પાછળ જીવનવિકાસનો

સમગ્ર હેતુ જે જીવ ખ્યાલમાં રાખી શકે છે, તેને તો તે સર્વ તેના જીવનના સાફલ્યાર્થે જ કૃપાથી મળ્યાં લાગે છે અને તે તે બધાંનો તેવી જ ભાવનાથી જીવનને કૃતકૃત્ય કરવાને કાજે જ તે ઉપયોગ કરે છે. જે જાતિ, સંઘ કે સમાજ જેટલા પ્રમાણમાં જય મેળવવા માટેનાં સાધન અને સામગ્રીને એકઠાં કરવામાં સમર્થ બને છે, તેટલું જ નહિ, પણ જે કાળે ને જે સ્થળે યુદ્ધને સફળ કરવામાં જે યોગ્ય ને જરૂરનું હોય છે, તેને ત્યાંત્યાં તુરત લઈ જવામાં એકદમ ચેતનાયુક્ત જાગૃતિ રાખે છે અને સમગ્રપણે યુદ્ધનું અવલોકન કર્યા કરીને જે રીતે વિજય મેળવી શકાય એવા મોરચા માંડીમાંડીને પ્રતિપક્ષનો સતત સામનો કર્યા જ કરે છે, તે જ જાતિ, સંઘ કે સમાજ તેટલા જ પ્રમાણમાં યુદ્ધને જીતવા શક્તિમાન બને છે, એમ આપણે જોયું, જાણ્યું અને અનુભવ્યું છે. આવી લૌકિક, પારલૌકિક, જય અને પરાજયની સર્વ ક્રિયાઓમાં વિજ્ઞાન–પ્રજ્ઞાનનો વિકાસ થયા કરે છે અને એમ કરતાંકરતાં તે તે કાર્યમાં તે એકાગ્રપણે તેમાં જ પ્રવર્તેલો રહ્યા કરતો હોવાથી, તેમાંથી માનવીને કુદરતી શક્તિઓ સાંપડે છે. જે સાધક પોતાનાં મનચિત્તાદિ કરણની પ્રવૃત્તિનો જ્ઞાનચેતનાયુક્ત સામનો કરતો નથી અને તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં જો તે ઘસડાયા કરે છે, તો તેવાને આવી શક્તિનો અનુભવ કોઈ કાળે થતો જ નથી. પોતાના જીવનની પડેલી રીતરસમોની રીતે જીવવાનું, વિચારવાનું, માનવાનું, માપવાનું, કલ્પવાનું, અનુભવવાનું એને છોડવું જ પડે છે. આવું આંતરિક યુદ્ધ ખેલીને જ તે પોતાના જીવનનો વિકાસ સાધી શકે છે.

માનવીના આધારના પ્રત્યેક કરણની પ્રવૃત્તિમાં યુદ્ધ ખેલાયા જતું હોય છે. અજ્ઞાની માનવીને પણ જુદાજુદા

પ્રકારની મથામણુ થયા વિના રહેતી નથી; માનવીની બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પણુ જુદીજુદી જાતનાં યુદ્ધ જાગે છે. માનવીને અનેક પ્રકારના વિચારો ઊઠે છે; જે વિચારો ઊઠે છે, તેમનાથી વળી સામી બાજુના કોઈ બીજા પ્રકારના વિચાર પણુ એને ઊઠે છે. ઊંધાચત્તા, આડાઅવળા, અવળાસવળા, નીચાઊંચા, કાળા-ધોળા, નરસાસારા—એવા પ્રત્યેક વિચારની સાથે એની સામી બાજુના વિચારના પણુ સંગ્રામ ખેલાય છે. તે સાથેસાથે વળી માનવીના મનમાં અનેક પ્રકારના જુદાજુદા મતાગ્રહોનું અને તે તે મતાગ્રહોના પણુ અંતરમાં મંથન જાગે છે. એક પ્રકારનો આગ્રહ જાગ્યો કે સાથેસાથે તેની સામી બાજુનો બીજી તરફનો આગ્રહ પણુ હોય છે જ. તેવી જ રીતે માનવીની ટેવ વિષે પણુ છે. તે ઉપરાંત વળી પ્રાણુની જુદીજુદી કામના, આશા, લાલસા ને વાસનાઓનાં પણુ યુદ્ધ જાગ્યા કરે છે. એક ઇચ્છા ઉદ્‌ભવી, તો તેની સામેની બીજી ઉદ્‌ભવીને અથડામણુ ઊભી કરાવે છે. વળી માનવીના મનમાં તેના જીવન વિષેના કંઈકંઈ જાતના આદર્શો પણુ જાગતા રહે છે અને તેનું પણુ યુદ્ધ હમેશાં ચાલ્યાં કરતું હોય છે. આપણા જીવનમાં અનેક પ્રકારના વિચાર, મત, ટેવો, માન્યતા, કલ્પનાઓ, સમજણો, ખ્યાલો, આદર્શો આદિની અથડામણો અને મંથનોનાં જે યુદ્ધ જન્મે છે, એની અસર મન પર પડ્યા વિના રહી શકતી નથી. માનવીના આધારમાં એની પ્રત્યેક ભૂમિકા પર અને એનાં કરણોની પ્રવૃત્તિમાં ત્યારે જુદીજુદી કક્ષાનાં યુદ્ધ મંડાયાં જ કરે છે. તે ઉપરાંત આ સૃષ્ટિમાં પણુ અનેક તરેહનાં યુદ્ધો ચાલ્યા જ કરતાં હોય છે. પ્રત્યેક જીવન-આદર્શ અને એના વિચાર અને તેના પ્રવાહની દિશા કે પટ ઘડાયા કરવાને માટે અને એને ચિરંજીવી બનાવવા કાજે મનમાં તેમ જ અનેક સંઘ,

સમાજ અને જાતિઓમાં પણ અનેક પ્રકારની અથડામણો જન્મે છે. આમાં જે જાતિનો વધારે સંહાર થાય છે અને એમ જે વધારે દુર્બળ બને છે, તેનો નાશ થાય છે; પરંતુ જે જાતિ ઉચ્ચતમ જીવનના ધ્યેય કાજે ભલે સ્થૂલપણે નાશ પામે, છતાં જે જીવનની ઝંખના કાજે તેણે મૃત્યુનો પણ સ્વીકાર કર્યો, એવા દિવ્ય સમર્પણની અસર ઊપજ્યા વિના રહી શકતી નથી. એનો એવો વારસો માનવજીવનના વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપે છે અને એનું સ્થૂલ અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં પણ જીવતા જીવનરૂપે સર્વમાં પાંગરે છે; એટલે એવી વ્યક્તિ, સંઘ કે જાતિ સ્થૂલ મૃત્યુ પામતી હોવા છતાં જીવતી જ રહ્યાં કરે છે; એવું જીવન સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થયેલું લાગે છે, છતાં એ જીવનનું અસ્તિત્વ માનવજીવનની કોઈ ને કોઈ ભૂમિકામાં રહ્યા જ કરતું હોય છે; તેવી જ રીતે માનવીના મનાદિ કરણની પ્રવૃત્તિ પર શ્રીભગવાનની કૃપાથી જે વિજય મેળવે છે, તે સાચા અંતરતત્ત્વને પામી સંપૂર્ણ વિકાસ પામતો જાય છે અને એમ જીવનસંસ્કૃતિના એક પછી એક વિકાસનાં એવાં પગલાંઓમાં તેનો સંસ્કાર-પ્રાણ એટલો તો ઉન્નત થતો જાય છે, કે એનાં વિચાર અને કર્મની ભૂમિકામાં એનું સજીવ સળંગપણું કદી પણ ચલિત કે તૂટક બની શકતું નથી.

તે સાથેસાથે વળી જીવનના અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ થરોમાં થતાં જતાં યુદ્ધની નવી પરંપરાઓ પણ ઊભી થાય છે. જેમ પર્વતની સર્વોચ્ચ ટોચે પહોંચવા અગાઉ અનેક શિખરોની હારમાળાઓ એક પછી એક આવતી જ રહે છે, તેવું જ જીવનની સાધનામાં પણ હોય છે. એવા જીવને અમુક હદ સુધીની મનની આગળની કક્ષા વટાવતાં એક પ્રકારની નિરાંત લાગે છે; છતાં ત્યાં યે પણ યુદ્ધ તો રહ્યા જ કરે છે. એવા

યુદ્ધથી એની નિરાંત ઘવાતી નથી તે ખરું, પણ તે છતાં કેટલીક વાર તે તેનાથી આવરાઈ પણ જતો હોય છે. એવા સૂક્ષ્મ યુદ્ધને કે એવા સૂક્ષ્મ વાતાવરણને તે સૂક્ષ્મ જાગૃત વિવેકશક્તિથી સમજવામાં ગફલત પણ કરી બેસે છે. તે વેળા તેને ભ્રમણામાં પડી જવાનો પાકો ભય રહે છે, કિંતુ જે ભગવાનને સતત પ્રાર્થના કર્યા કરવામાં જ જીવતું એકાગ્ર લક્ષ રાખ્યા જ કરે છે, એને શ્રીભગવાન ઊચકીને પણ તેમાંથી ઊંચે લઈ ગયા વિના રહેતો નથી. શ્રીભગવાનનો ભાવ એ કંઈ બુદ્ધિગમ્ય, રમ્ય કલ્પના માત્ર નથી. એવી સાધનામાં સર્વભાવે ને સર્વ રીતે જેણે ઝંપલાવ્યું છે, એવા અનુભવીઓ-ની પરંપરા આ દેશમાં અખંડ ધારાવત્ ચાલુ રહ્યા કરેલી છે. જેમ વિજ્ઞાનના પ્રયોગથી સિદ્ધ થયેલી હકીકત માનવામાં આપણને હરકત હોતી નથી, તેમ આવા સંત, ભક્ત, જ્ઞાની, યોગી આત્માના તેવાતેવા જીવન-અનુભવના સંસ્કાર આજે પણ પ્રજામાનસમાં સંસ્કારના પ્રાણરૂપે જીવતા રહેલા છે; પણ એને તે રીતે સ્વીકારવા આજે માનવીનું મન તૈયાર નથી.

આમ જ્ઞાન, પ્રેમ, ભક્તિ, યોગ, ભાવનાની ચેતનાભરી ઉત્કટ જાગૃતિપૂર્વકનો જ્યાં જેવો ને જે કંઈ ઉત્કર્ષ સધાયો હોય છે, એટલે કે માનવીના જીવનની આંતરિક સર્વ ભૂમિકામાં જેટલો પ્રસાદ-ભાવવિકાસ-થયો હોય છે અને જીવાત્મા જેટલી-જેટલી પરિપૂર્ણતાની સીમાએ પહોંચતો જાય છે, તે બધું જો વિચારીએ, તો તે યુદ્ધ દ્વારા જ થયું હોય છે. સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચારતાં અને જોતાં સંગ્રામ એ તો સકળ સંસારપ્રવાહની એક ગૂઢ સનાતન સમસ્યા છે અને તે સાથે એ એક અટળ વિશ્વનિયમ છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ તે અનિવાર્ય પણ છે; કારણ કે સૃષ્ટિની અંદર તેના વિકાસના હેતુને અર્થે શ્રીભગવાને

એને એક વિધાન તરીકે ત્યાં મૂકેલું છે; તેથી જ સમગ્ર વિશ્વ –જીવ ને જગતના ઉત્તરોત્તર ચઢતા વિકાસ માટેની શ્રીભગવાનની એ લીલા–કળારચના–એના અપાર કૌશલ્યરૂપે જણાયા વિના આપણને રહેતી નથી.

આ વિશ્વની રચનામાં અને તેના જીવનપ્રવાહમાં જો આપણી ઊંડી દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ રાખ્યા કરીને તટસ્થતાપૂર્વક વિચાર કરીએ, તો અનેક પ્રકારનાં સામસામેનાં જોડકાં દેખાયાં જ કરે છે. એ જોડકાંની લીલા જડચેતન–સચરાચરમાં વ્યાપેલી છે. દિવસ અને રાત્રિ, તેજ અને અંધકાર, આશા અને નિરાશા, વિજય અને પરાજય, જશ અને અપજશ, માન અને અપમાન, કરુણા અને ઘૃણા, પ્રેમ અને ધિક્કાર, દયા અને હિંસા, સત્ય અને અસત્ય, લાભ અને ગેરલાભ, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, સંયોગ અને વિયોગ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, આરોગ્ય અને અનારોગ્ય, સુખ અને દુઃખ, જુવાની અને ઘડપણ, જન્મ અને મરણ, રાગ અને દ્વેષ, સંબંધ અને અસંબંધ, ભાવ અને અભાવ; એમ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને એની સામસામેનાં એવાં બીજાં અનેક જોડકાં કે દ્વંદ્વ હોય છે. એવી રીતે અનેક જુદા-જુદા પ્રકારનાં દ્વંદ્વોની પરંપરા, સકળ વિશ્વમાં મૂળભૂત પાયારૂપે રહેલી છે. આ દ્વંદ્વની રચના એટલે જ સંસાર અને એ દ્વંદ્વની રચનાની ગોઠવણમાં જ અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધ સમાયેલાં રહે છે. એથી જ કરીને જીવનમાં પ્રતિદિન ક્યાંક અને ક્યાંક અથડામણ, મથામણ, સંતાપ, ક્લેશ ને દુઃખરૂપી ઉલ્કાપાત તથા એવા અનેક પ્રકારના માનસિક ઉદ્વેગો તથા સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મપણે થતા ધરતીકંપ, આગ, આંધી, તોફાન, વિપ્લવ અને એવીએવી અનેક જાતની ક્રિયાઓ ચાલી આવી છે. માનવી જો જ્ઞાન-પૂર્વક વિચારે તો આવું બધું તેના જીવનનો એક નિત્યનો

ક્રમ હોય તેવું એને લાગ્યા કરે છે. એમાં કોઈને કૈશી નવાઈ લાગતી નથી. માનવીનું મન એવા પ્રકારની એક ઘરેડ-વાળું બની ગયું હોય છે. જીવનમાં અનેક જુદીજુદી જાતનાં દ્વંદ્વોની સાથે—તે ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તોપણ—એને યુદ્ધ ખેલ્યા જ-કરવું પડે છે. કોઈ પણ એનાથી મુક્ત થઈ શકતું નથી. વિશ્વ-જીવનની કોઈ પણ ભૂમિકામાં યુદ્ધ ચાલતું ન હોય, એવું ક્યાં ય પણ નથી; કારણ કે એ તો પ્રકૃતિના સ્વભાવનું સહજ લક્ષણ છે. માનવીના જીવનમાં તે એટલું બધું તો સહજપણે ઓતપ્રોત થયેલું છે, કે એનો એને ખ્યાલ ઝટ આવી શકતો જ નથી; આવા અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વોનાં યુદ્ધ દ્વારા જ સૃષ્ટિમાં શ્રીભગવાનનો દિવ્ય સૂક્ષ્મ હેતુ સધાયા જતો હોય છે.

માનવીમાં આવાં અનેક પ્રકારનાં જે દ્વંદ્વો છે, તેમાંનું તેને એક ગમતું હોય છે અને બીજાં ગમતાં હોતાં નથી. અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વોનાં જે જોડકાં ઉપર ગણાવ્યાં તેમાંનું સારુંસારું માનવીના મનને ગમે અને તેનાથી ઊલટા કે ઊંધા પ્રકારનું તેને ગમતું હોતું નથી; પરંતુ તેના આવા ગમવા કે ના ગમવા પર તેવા કશાનો આધાર રહી શકતો નથી. એક વસ્તુ તેને ગમે માટે તેતેને મળવી જ જોઈએ, એવું સાધારણ રીતે બનતું નથી અને માનવીના મનના એવી રીતના ગમવા કે ના ગમવા-ના વલણને લીધે એને કદી નિરાંત કે શાંતિ મળી શકતાં નથી. માનવીનું મન જે જે ઇચ્છે અને જે જે ન ઇચ્છે તે પ્રમાણે કદી પણ બન્યા કરતું નથી. માનવી ત્યાં તટસ્થતા-પૂર્વક-સમતાથી, નિરપેક્ષપણે અને તેવીતેવી ભાવનાથી જો વિચાર કરે, તો તે સહજપણે અંતરમાં સમજી શકે, કે એક બાબતના સુખમાં એની સામેની બાબતનું દુઃખ સમાયેલું જ છે. એકનો જે લાભ તે બીજાને હાનિરૂપ બને છે. એકનો જે

વિજય તે બીજાનો પરાજય હોય છે; અને એવી રીતે આ સકળ વિશ્વના દ્વંદ્વની રચના, એ એક બીજાથી સ્વતંત્રપણે કદી અલગ થઈ શકતી નથી. દ્વંદ્વનો એક ભાગ જ્યાં છે, ત્યાં બીજો ભાગ પણ સાથે હોવાનો જ. એમ આંતરિક જીવનના સંયોગ-માં ઊપજતું સુખ કે આનંદ, તે તેના વિયોગની ભૂમિકાની આંતરિક વ્યથા વિના કદાપિ પણ જન્મી શકવાનું નથી. વિશ્વ-જીવનમાં દ્વંદ્વની રચના જ એવી છે, કે એમાં એકને ત્યજી બીજાનો ઉપયોગ કરવાનું કદી પણ શક્ય થઈ શકતું જ નથી. જ્યાં એક છે, ત્યાં બીજું છે જ. જો રાગ છે તો દ્વેષ પણ છે. જ્યાં જન્મ છે, ત્યાં મરણ છે જ. જો સુખ છે તો દુઃખ પણ છે જ. જશમાં અપજશ સમાયેલો જ છે; એવી રીતે જયમાં પરાજય પણ રહ્યા જ કરેલો છે; એમ અનેક રીતે એકની સાથે બીજું તેનું વિરોધી અનુષંગી–સ્વભાવતઃ વળગેલું રહ્યા કરેલું છે.

આ બધું માનવીની બુદ્ધિ કબૂલે છે ખરી, તેમ છતાં એકની પ્રાપ્તિ અને બીજાના ત્યાગ કાજે જીવ માત્ર આકાંક્ષા સેવ્યા જ કરતો હોય છે અને આવી આકાંક્ષાને સંતોષ આપવા જતાં, અથવા તો તે આકાંક્ષાને મૂર્તિમંત કરવાની હરેક એક પછી એક થતી ક્રિયામાં એને સંગ્રામને ભેટવું જ પડે છે. એ બધાંની રચનાના અંતરમાં માનવી જરાક ઊતરે, તો દ્વંદ્વ અને તેને લીધે ઊભું થતું યુદ્ધ, એ જાણે કે સમગ્ર વિશ્વની રચનાનો એક અંતર્ગત મૂળભૂત અનુલંઘ્ય સનાતન નિયમ હોય એવું સમજાશે. આવાં દ્વંદ્વ અને એનાથી જાગતાં યુદ્ધ એ માત્ર આપણા એકલાના જ જીવનમાં છે એવું નથી; પણ સર્વ કોઈના જીવનમાં, અરે! એટલું જ નહિ, જડ અને ચેતન સર્વમાં, દ્વંદ્વ દ્વારા યુદ્ધ પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રસરેલું આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એની અખંડ પરંપરા સતત ચાલ્યા કરતી જ રહે છે, તેમાં

ત્રુટી કદી પણ આવી શકતી નથી; તેથી માનવી માત્ર આવી જાતનાં અનેક દ્રારેહનાં દ્વંદ્વ અને એના યુદ્ધમાં જોડાયલો રહ્યા જ કરે છે; એવું હોવા છતાં એનો તે કદી ગંભીરતાથી વિચાર સરખો પણ કરતો હોતો નથી. કોઈ જીવ કોઈ ધન્ય પળે એવું કરે છે, તો એનાં મૂળ સુધી જવાની ધીરજ તેને હોતી નથી. વળી ભાગ્યે જ કોઈ જીવ એવા એના હેતુનું સમગ્રતાથી ભાન કે જ્ઞાન રાખી શકતો હોય છે, તો પછી એનો એવો અનુભવ તો ક્યાંથી જ તે કરી શકે? એના સમગ્ર વ્યાપક રૂપમાં એવું એનું ચિંતન-મનન કરવાનું તો એને સૂઝે જ ક્યાંથી? કારણ કે આવાં અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વોનો અને તે દ્વારા થતા યુદ્ધનો સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ખેલ જે સર્વ કોઈના જીવનમાં રચાયા અને રમાયા કરે છે, તે તો મહામાયા પ્રકૃતિનો સનાતન ખેલ છે. એનાથી અલગ થઈને જોવાની, વિચારવાની અને અનુભવવાની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ ભાગ્યે જ કોઈનામાં જાગેલાં રહી શકવાનો સંભવ છે; એટલે તો શ્રીભગવાન સમસ્ત વિશ્વને પોતાની માયાથી મૂઢપણે ભમાવ્યા કરે છે, એમ જે ગીતાજીમાં લખ્યું છે તે અક્ષરશઃ સાચું છે.

આવા યુદ્ધનું ભયંકર મૂર્તિમંત સ્વરૂપ માનવીના મન સમક્ષ કોઈક વાર આવી જ્યાં ઊભું થાય છે અને વળી જ્યારે એનાં ન ઇચ્છવાયોગ્ય પ્રકારનાં પરિણામો, અથવા તો જેને આપણે પોતાનાં માન્યાં કરેલાં છે, એવાંઓનો નાશ કરવા કાજે તે પ્રત્યક્ષપણે પ્રવૃત્ત થયેલું અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે માનવીનું મન ભય, વેદના અને દુઃખથી બહુ જ આકુળવ્યાકુળ બની જાય છે. જ્યારે એવું યુદ્ધ પોતાના જીવનમાં નક્કર હકીકતરૂપે એની સામે આવેલું એને લાગે છે, ત્યારે માનવીની સર્વ વિચારશક્તિ લય પામે છે, ને તે તેના મૂળમાંથી જ ઘેરાઈ

જાય છે અને પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિનું તેમ જ તે આવી પડેલી પરિસ્થિતિના યોગ્ય ધર્મનું એને પૂરેપૂરું જ્ઞાનયુક્ત ભાન રહેતું જ નથી. આવી વેળાએ તેનામાં સમતા, શાંતિ અને પ્રસન્નચિત્તતા ટકી શકતાં નથી. માનવી પોતાની જાતને ત્યારે ગુમાવી બેસે છે અને એમ જ્યાં માનવી પોતાની જાતને ગુમાવતો જતો હોય છે, ત્યાં એની નિર્બળતાની હદ આવી પહોંચે છે; તેવી પળોમાં એને ઊભા થવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. એવી વેળાએ જેને કોઈ આધાર નથી, તેવો તો મૂઓ જ પડ્યો જાણવો. જીવનની સાધનામાં માનવીને એવાં અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વો સાથે સતત જાગ્રત ચેતના સાથે યુદ્ધ આપવું જ પડે છે. એનાં માની લીધેલાં મંતવ્યો, સમજણો, ટેવો, આગ્રહો, અભિપ્રાયો, ગમતું અને અણગમતું, રુચિ અને અરુચિ, તેમ જ પ્રાણની અનેક પ્રકારની કામનાઓ, લાલસાઓ, વાસનાઓ અને પડેલા સંસ્કારો —એ બધાં પણ માનવીના અંતરમાં જીવતાં રહેલાં સ્વજનો જેવાં જ છે. એ સ્વજનો જીવદશાનાં સ્વજનો છે, ઊર્ધ્વ જીવનનાં સ્વજનો નથી. જીવને જીવદશામાં જકડી રખાવવાની એમની અનેક પ્રકારની પેરવીઓ એક પછી એક સૂક્ષ્મ રીતે નવાંનવાં રૂપ ધર્યા કરી અનેક લીલા ખેલતી હોય છે.

આવાં સ્વજનોનો સંહાર કરવા માનવીનું મન તૈયાર હોતું નથી, અથવા સાચું કહીએ તો તૈયાર થતું નથી. એમનો સાથ છોડવા માનવીનું મન જરા યે રાજી હોતું નથી. આવું હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિથી સ્વભાવતઃ મૂઢપણામાં માનવ-જીવનમાં યુદ્ધ તો ચાલી રહેલું જ હોય છે; કિંતુ તેમાં તે બળેબળે ઘસડાતો હોય છે. એમાં એનું કશું ચાલતું હોતું નથી. પ્રત્યક્ષપણે જીવતુંજાગતું જ્ઞાનપૂર્વક તેવું યુદ્ધ આપવામાં અને એનો પરાજય કરવામાં માનવીને કંઠે પ્રાણ આવે છે અને તેવી વેળાએ આ કરવું કે આ

ના કરવું, એવી એક પ્રકારની દ્વિધા વૃત્તિ તેના મનમાં જાગે છે.

બરાબર આ જ પ્રમાણે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં બે આત્મીય પક્ષની વચમાં-યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલા પક્ષોની વચમાં-અર્જુનની પણ કંઈક આવા જ પ્રકારની માનસિક દશા બને છે. ભલા જરા વિચાર તો કરી જુઓ! અર્જુન કંઈ સામાન્ય સંસારી માનવી જેવો નથી, તેમ એ જેવોતેવો યોદ્ધો પણ નથી. અગાઉ એના જીવનમાં અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ આવી ઊભી થયેલી હતી, ત્યારે તેનામાં દ્વિધાપણું ઊભું થયું ન હતું. એણે તો અનેક યુદ્ધો ગાંડીવના ટંકારે રંગથી ખેલેલાં હતાં અને યુદ્ધવિદ્યામાં તે કાળનો એક મહાવીર ગણાતો હતો; એટલું જ નહિ, પણ નરના પ્રતીક સમો ગણાતો હતો. પ્રતીક સમો શા માટે? નર જ હતો. નરના અવતાર તરીકે મહાભારતમાં અર્જુનને સ્વીકારેલો છે. અનેક યુદ્ધોમાં વિજયવરમાળા પહેરી ચૂકેલ તે એક પીઢ મહારથી હતો. અનેક યુદ્ધોમાં તેણે વિજેતાપદ પ્રાપ્ત કરેલું છે. મહાવીર તરીકેની અસાધારણ યશપ્રાપ્તિ પણ તેને વરેલી છે. તેણે આદરેલાં આવાં યુદ્ધોમાંથી અકથ્ય ભયંકર વ્યથાઓ, ભારે અવ્યવસ્થા, ગેરવહીવટ, નુકસાન, અંધાધૂંધી શું ત્યારે નહિ જાગ્યાં હોય? અર્જુનથી લડાયેલાં તે યુદ્ધોથી કેટલાં ય માનવી-કુળોનો સર્વનાશ પણ થયો જ હશે. અનેક જીવ ભયંકર દુઃખની વેદનામાં પડ્યા હશે. અનેક જાતિ ને સમાજ છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હશે; અનાજથી ભરચક ભરેલાં લીલાંછમ ખેતરોનો કેટલો યે નાશ થયો હશે અને એમ અનેક દેશ વેરાન બન્યા હશે! હજારો કુટુંબોમાં જેના પર સુખની આશા છે અને જેઓ પ્રેરણારૂપે છે, એવાં સ્વજનો પણ હણાઈ ગયાં હશે જ. અર્જુનની આવી વિજય-પરાક્રમની ગાથાઓમાં કેટલી યે વેદનાઓની હૃદયભેદક કથાઓ સમાયેલી હશે!

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમેદાન ઉપર અર્જુનના દિલમાં યુદ્ધનાં પરિણામો વિષે જેજે વિચારો સૂઝે છે, તેતે પરિણામો એણે આદરેલાં યુદ્ધોમાંથી નીપજી ચૂકયાં હતાં જ; પરંતુ યુદ્ધનાં–પ્રત્યેક વસ્તુની જેમ–અનેક પાસાં હોય છે. અર્જુનને ત્યારે યુદ્ધમાંથી વિજય પ્રાપ્ત કરવા સિવાયનો બીજો કશો હેતુ અંતરમાં પ્રગટ્યો ન હતો. એના સિવાય બીજા કોઈ પણ યુદ્ધના પાસાનો મૂંઝવતો–દિલમાં અથડામણ ઊભી કરતો ખ્યાલ, તેને જાગ્યો ન હતો. એના મનમાં તો ત્યારે યુદ્ધથી વિજય મેળવવાનો–અને તેથી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો–એક પ્રકારનો ઉગ્રમાં ઉગ્ર આવેગનો ઉત્સાહ હતો. અર્જુને એવો જય પ્રાપ્ત કરવા પૂરેપૂરી લાયકાત મેળવવાની તૈયારી પણ ભારે હર્ષ સાથે કરી રાખી હતી અને તે ઉપરાંત તેને યુદ્ધને અત્યાર લગી તો જય મેળવવાના એક માત્ર સાધન તરીકે જ સ્વીકારેલું હતું; એટલું જ નહિ, પણ પોતાની કીર્તિ–મહત્તા પ્રગટાવી, પોતાની યશપરંપરાથી કૌરવોને ડારવાની દૃષ્ટિથી તે યુદ્ધ સ્વીકારતો હતો. વિજય પ્રાપ્ત કરવા સિવાય બીજી કોઈ પણ દૃષ્ટિ એના દિલમાં ત્યારે જાગેલી ન હતી. યુદ્ધનાં બધાં પરિણામો વિષે અર્જુનને તે વેળાએ મનમાં કશું પણ મંથન જાગતું ન હતું. વિજય-સૃષ્ટિના સ્વપ્નમાં તે મશગૂલ હતો. એક માત્ર જય, જય અને જય જ એના મનમાં રમ્યા કરતો હતો. યુદ્ધમાંનું નિશાન જીતવું જ એ એક માત્ર એના દિલમાં સચોટપણે જાગતું રહેતું. એ એકલાનું જ ચિંતન એને થયા કરતું અને એને સફળ બનાવવા કાજે એક માત્ર તે બાજુનું જ જેજે વિચારવું ઘટે, તે બધું જ તે વિચારતો; એટલા માટે તેના દિલમાં તે વિના બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું ગંભીર સંવેદન પ્રકટ્યું જ ન હતું. એને માટે એના મનમાં જરા યે નિરાંત કે ફુરસદ એને ન હતાં.

એક વિજયી વીર તરીકેની પ્રતિષ્ઠાની જ ત્યારે એના મનમાં કામના જાગેલી હતી. એ ઉન્માદકારી ઝંખનાએ તેને આવરી લીધેલો હતો. એવી કામનાયુક્ત ઝંખનાએ એને એના વિના બીજું કશું ન વિચારવાને આંધળો બનાવી દીધો હતો. આમ માનવજીવને જેવાજેવા પ્રકારની ઉન્માદકારી ઝંખના પ્રગટે છે, તેને લગતું જ વિચારવાની દશામાં તે હોય છે. જ્યાં લગી માનવીના મનમાં, સ્થિરતા, સમતા, શાંતિ આદિ ગુણો પ્રગટ્યા નથી, ત્યાં લગી એના જીવનમાં ઊભા થતા પ્રશ્નોનું સમગ્રપણું અને એમાંથી મળતું જીવનવિકાસના હેતુનું જ્ઞાન, એને કદી પણ મળી શકતાં નથી. જીવન-પ્રશ્નને યોગ્ય, ઉત્તમ પ્રકારે જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ જો ઉકેલવાનો હોય, તો પ્રશ્નથી અલગ થયા વિના એને કદી પણ પૂરેપૂરી યોગ્ય રીતે ઉકેલી શકાતો નથી. એવું અલગ થવાપણું હજુ અર્જુનના મનમાં તે વેળા જાગેલું ન હતું. ઝંખનાનો આવેશ કે આવેગ જ્યારેજ્યારે માનવીના દિલમાં પ્રગટે છે, ત્યારેત્યારે એને એક પ્રકારનું ઝનૂન કે ધૂન પ્રગટે છે; તે વેળા ઓરથી જેમ ગર્ભ રૂંધાય છે, પ્રકાશ વાદળાંથી ઘેરાય છે, તેમ માનવીની મતિ પણ એવી જ રીતે આવરણથી ઢંકાઈ જાય છે. આમ હોવાથી ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નો, ગૂંચો કે સમસ્યાઓ અર્જુનના દિલમાં ઉદ્ભવી શકે એવું હતું નહિ અને કદાચ ઉદ્ભવ્યાં હશે, તો તે પણ ઉપર-છલ્લી રીતે જ. અર્જુને લડેલા યુદ્ધથી અને તેના વિજયથી સામો પક્ષ કે જેનું અસ્તિત્વ છેક લુપ્ત થઈ જવાની અણી સુધી પહોંચી જતું હતું, જેનું જીવનસત્ત્વ સાવ હણાઈને છિન્ન-ભિન્ન થઈ જતું હતું, તે કેટકેટલો કચડાઈ જતો હતો તથા સર્વસામાન્ય પ્રજાની અપરંપાર પાયમાલી થતી હતી અને સારો ય દેશ કેટકેટલો વેરાન થતો હતો, તેની સ્થિર બુદ્ધિએ

સમાલોચના અર્જુન યુદ્ધથી મળતા જતા વિજયોન્માદથી અને એના લાભથી કરી શકયો ન હતો. તે સાથેસાથે તેના મનને તે બીજી રીતે પ્રેરાવી શકે તેમ હતું પણ નહિ અને તેથી કરીનેજ આવાં ભયંકર વિકરાળ યુદ્ધો અને એમનાં અનિષ્ટ પરિણામો તેનાં મનહૃદયને હલમલાવી શકવાને સમર્થ બની શકયાં ન હતાં.

પરંતુ અત્યારે તો પરિસ્થિતિ સાવ નિરાળી હતી. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમેદાનમાં ઊભેલા અર્જુનની સામે અત્યારે કોઈ નવો જ કોયડો આવીને ઊભો થયો હતો. જે જીવન-સમસ્યા તેની સામે ઊભી થઈ હતી—આવી પડી હતી—તે યુદ્ધનો પ્રકાર અને તેના જીવનમાં જે બીજાં અનેક યુદ્ધો લડાઈ ચૂકેલાં હતાં તેનો પ્રકાર, એ બન્નેમાં આકાશ-પાતાળનો ભેદ હતો. પોતે જેમની સામે લડવાને તૈયાર થયો હતો, તેવા આ યુદ્ધમાં પોતાની સામે પોતાનાં જ આત્મીય સ્વજનો ઊભાં હતાં. ત્યાં સામે પોતાના જ દાદા હતા, જેમણે તેમને હૃદયની મમતાથી ઉછેર્યા હતા, જેમની પાસેથી જીવનના સંસ્કાર પામ્યા હતા ને જીવન-ની કેળવણી મેળવી હતી અને જેમની જીવન-કારકીર્દિ પોતાના ગૌરવનો વિષય હતી, જેમના વિષે તેના દિલમાં ભક્તિ-ભર્યો સદ્‌ભાવ, પ્રેમભાવ અને અત્યંત મમતા હતાં, એવા દાદાને સંહારવાની પરિસ્થિતિ સર્જાઈ, ત્યારે જ તે વિચાર ને મંથનમાં પડી જાય છે. વળી અત્યારે તેની સામે પોતાના જ વિદ્યાગુરુ હતા. જે ગુરુની કૃપાથી આજે તે યુદ્ધકળામાં નિષ્ણાત હતો, એનું પ્રેરણામૂળ તે ગુરુ જ હતા. આજે તે જેવો હતો તેવો એના જ પ્રભાવે ને પ્રતાપે બન્યો હતો. એમની જ પ્રતિભાથી એણે પ્રતિભા સંપાદન કરી હતી. એવા ગુરુ પ્રત્યેનો આદર ભક્તિભાવ તે કેમ ભૂલી શકે? શ્રીભીષ્મપિતામહ ને

શ્રીદ્રોણાચાર્ય જેવા ગુરુનું ઋણ નર–પુરુષ સંસ્કારી અર્જુન કેમ વીસરી જઈ શકે ? એની સામે પોતાના જ બાંધવો હતા, જેમની સાથેસાથે નાનપણમાં પોતે રમ્યા હતા, નાનપણના જીવનના પોતાના અનેક પ્રસંગો જેમની સાથે ગાળેલા હતા, એવાંએવાં અનેક સંસ્મરણો એના દિલમાં જડાઈ રહેલાં હતાં અને તે ઉપરાંત, જેની સાથે સારું ય જીવન સંકળાયેલું અને વણાયેલું હતું એવા ઘણાઘણા પોતાની સામે યુદ્ધમાં ઊભેલા હતા. જેને પોતાના જ માનેલા છે, એવા પણ આજે સામા પક્ષમાં ઊભેલા છે. એ જ નિમિત્તકારણથી અર્જુનના મનમાં ભારે મંથન જાગે છે. પોતાનાં જ વડીલ, ગુરુ અને સ્વજનો સામે લડવું, એ એના સંસ્કારને આઘાતજનક લાગે છે ને મનમાં કંઈક વિચારોની ભારે ગડમથલ જન્મે છે. યુદ્ધની વિનાશક બાજુ એના મન આગળ તાદૃશ ખડી થાય છે. બન્ને પક્ષે પોતાનાં સગાંવહાલાં છે. ગમે તે હારે કે ગમે તે જીતે, તોપણ પોતે પોતાને જ જાણે હણતો હોય કે જીતતો હોય, એવી આકરી કસોટી ને ગૂંચ એનાં આંખ અને મન આગળ ઊભી થાય છે. એથી તે વિચારમૂઢ થઈ જાય છે, તે કિંકર્તવ્યમૂઢ બની જાય છે. શું અયોગ્ય ને શું યોગ્ય, એનો વિવેક તે કરી શકતો નથી અને ઊલટું મનમાં એ વિચારવા લાગે છે, કે આવા ભયંકર યુદ્ધના પરિણામે જગતને શોભારૂપ, જગતની સંસ્કૃતિરૂપ, જગતને પ્રેરણારૂપ એવા કેટકેટલા ને કેવાકેવા મહાન પુરુષો-નો નાશ થવાનો ! કેટકેટલા લોકનો સંહાર, કેટલાં ય કુટુંબો અને કુળોનો નાશ થશે ! એટલું જ નહિ, કિંતુ એમાં-થી જે વર્ણસંકરતા પેદા થશે, તેનાથી કુળનો અને જાતિનો, ધર્મ ને જીવનસંસ્કૃતિનો સમૂળગો નાશ થવાનો. યુદ્ધથી જગતમાં કેટકેટલું નુકસાન થવાનું, એની એની એક લાંબા

વિચારની પરંપરા તેના મનમાં જાગે છે. એવા વિચારથી તે વ્યાકુળ થઈ જાય છે. ને જ્યાં માનવીનું મન વ્યાકુળ થઈ જાય, ત્યારે એને સૂઝે પણ શું? અને શાંતિ કે સમતા જેવું પણ ક્યાંથી રહે? અને વિચારી તો જુઓ, કે અર્જુન કંઈ જેવોતેવો યોદ્ધો ન હતો! પોતાના ક્ષત્રિયધર્મનું એને ભારે અભિમાન હતું-ઘમંડ પણ હશે. યુદ્ધ જીતવું એ તો ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ તે માનતો હતો. એ ધર્મ પાળવામાં અત્યાર લગી એણે પાછી પાની કરી નથી; બલ્કે એવો ધર્મ પાળવામાં અત્યાર સુધી પોતે ગૌરવ અને કૃતકૃત્યતા માનતો હતો; કિંતુ એવા અત્યાર લગી આચરેલા સ્વધર્મને એ અધર્મ છે એમ તેને પહેલી વાર સૂઝે છે. માનવીના જીવન-કાળમાં એક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં જે સ્વધર્મ લાગે તે જ 'સ્વધર્મ;' બીજી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં તે અધર્મ પણ લાગવા માંડે એવું બને છે. એટલે અર્જુનને પહેલાં જે ધર્મ લાગતો અને તે તેમ માનતો તે સાચો, કે અત્યારે જે બધું સૂઝી રહેલું છે તે સાચું? એનો નિર્ણય અર્જુન પોતે કરી શકતો નથી. એવી ડામાડોળ દશા અર્જુનના મનની થાય છે. આમ ધર્મ અને કર્મની બાબતમાં શું કરવું ને શું ન કરવું, તે બાબતમાં પોતે સંશય-ગ્રસ્ત બને છે અને તેથી કરીને તે કોઈક અકલ્પનીય વેદના ભોગવી રહેલો છે. એક રીતે જોતાં તો માનવીના જીવનનો પ્રવાહ જે વહ્યા કરતો રહે છે, તેમાં કોઈ કોઈ જાતનું યુદ્ધ-ઘમસાણ ચાલ્યા જ કરતું રહે છે.

સર્વ કોઈ પ્રકારના જીવનમાં તેના વિકાસ કાજે યુદ્ધ એ એક અનિવાર્ય હકીકત છે, તેમ છતાં આ યુદ્ધની ભયંકરતા, નિર્દયતા અને એની મહાનમાં મહાન સંહારકતા તથા યુદ્ધનાં એવાં બીજાં અનેક આનુષંગિક પરિણામો અને ખાસ કરીને તો

સામે પક્ષે ઊભેલા વડીલ, ગુરુ અને સ્વજનોનો સંહાર-એ બધું-તેના મન આગળ કારમું નૃત્ય કરી રહેલું દેખાય છે. પોતાના જ પિતામહ, જેના લાડકા હાથમાં તે પોતે રમ્યો છે, ઊછર્યો છે, જેનો પ્રેમ અત્યારે પણ તેની રગેરગમાં ઊછળી રહ્યો છે, જેના પ્રત્યેનો ભક્તિભર્યો સદ્ભાવ અત્યારે પણ એના ચરણમાં પોતાનું માથું સહજમેળે કૃતકૃત્યભાવે નમવાને ઉદ્યત છે, જે ગુરુ જેની ભક્તિ ને જેના પ્રેમ-અનુરાગથી એનું જીવન ભરપૂર છે, એવા બીજા અનેક આત્મીય સ્વજનોનો લડાઈમાં સંહાર કરવાનું પોતાને ભાગે આવતાં તે બેબાકળો બની જાય છે. અત્યાર સુધીનો મહાબાહુ નરકેસરી પોતાનાં પ્રભાવ ને પ્રતાપ, તેજ ને શક્તિ, શૌર્ય ને લડાઈની વિદ્યાકળા-જાણે હરાઈ જતાં પોતે અનુભવે છે અને અનિષ્ટ યુદ્ધક્ષેત્રને છોડી પોતે પાછો ફરવાની તૈયારી બતાવે છે. એવી લાગણીથી તે એટલો બધો તો દોરવાઈ જાય છે, કે 'કાર્પણ્યદોષ'થી પોતે આવરાઈ જાય છે. પોતે-અર્જુન કેવી રીતે ભાગી શકે? શ્રીકૃષ્ણ જેવા જેના સારથિ છે, તે તેને ભાગવા પણ કેમ દે?

શ્રીકૃષ્ણને પોતે અત્યાર લગી મિત્ર સમાન ગણ્યા છે, પોતાના યુદ્ધના વિજયનાં યશોગાન જે શ્રીકૃષ્ણે અત્યાર લગી ગાયાં છે ને જે પોતાના જીવનના એક મૂળ આધારભૂત પ્રેરણારૂપે છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેને મન એક માત્ર આશારૂપ ને સર્વ સંકટમાં, મુશ્કેલીઓમાં, સંતાપમાં ને વિમાસણમાં જે સહભાગી છે; જેણે અત્યાર લગી તેને સહાનુભૂતિ પ્રેર્યા કરેલી છે, તે જ શ્રીકૃષ્ણ અત્યારે પણ તેની સાથે જ હોવા છતાં તે સાવ પાણીમાં જ બેસી જાય છે. રાજ્ય મેળવવાનો તેણે કરેલો દૃઢ નિશ્ચય પણ ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જીવનનો નક્કી કરેલો આદર્શ પણ જાણે ઓગળી જતો તેને લાગે છે. પોતે કરેલી

પ્રતિજ્ઞાઓ પણ ભૂલી ગયો હોય એવી એની દશા થાય છે. આના કરતાં તો રાજ્ય જ નથી જોઈતું એમ તેને લાગે છે. રાજ્ય મેળવવું હોય તો સ્વજનોને હણવા જ પડશે, એવી પ્રત્યક્ષ દિલમાં ખૂંચતી સમસ્યા એની સામે જ્યારે ખડી થાય છે, તે વેળા એનું બધું અંતર્જ્ઞાન ક્યાંય ઊડી જાય છે. દિલને ડહોળાવી નાખે, હલમલાવી નાખે, એવા આકરા પ્રસંગોમાં-થી જ માનવીના મનની સાચી સ્થિતિ પરખાઈ જાય છે. પોતાના એક માત્ર આદર્શને જ જે માનવી સતત ધ્યાનમાં એકાગ્ર, કેંદ્રિત અને સમગ્રપણે રાખ્યા કરે છે ને આદર્શને સિદ્ધ કરવાને જે એકધારો મંડ્યો રહે છે, એવાને આવી સમસ્યાઓ તો જીવનમાં મળ્યા જ કરવાની. તેવી વેળાએ જે માનવી પોતાના જીવનધ્યેયનો સળંગ અને સમગ્ર વિચાર ચૂકે છે, તે પડે છે. ધ્યેય--પ્રાપ્તિ કાજે સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે સર્વ સમર્પણ કરવાની જેની જીવતી-જાગતી તૈયારી થયેલી નથી, તેવો માનવી તે વેળા ભાંગી પડે છે.

આમાં એકલી જડસુ તૈયારી કામ લાગતી નથી; પણ એવા સ્વજનોને અથવા ધ્યેયને મૂર્તિમંત કરવાના માર્ગમાં જે સામે પક્ષે ઊભાં છે, તેમને હરાવવામાં જેને એક પ્રકારનું-ભક્તિજ્ઞાન-પૂર્વકનું-ઝનૂન પ્રગટે છે ને તે નિર્ણયને પોતે નદીના પૂરના જેટલા આનંદોત્સાહથી સ્વીકારી લે છે, તેવો જ જીવ તેમાં ફાવી શકે છે. જે નિર્ણયની પાછળ વિષાદ રહે છે, દુઃખ રહે છે, સંતાપ જાગે છે, ક્લેશ ઊપજે છે, તે નિર્ણય યોગ્ય રીતે હૃદયથી સ્વીકાર પામેલો નથી એમ જાણવું. જે નિર્ણયની પાછળ શુદ્ધ સાત્ત્વિક આત્મસમર્પણ નથી, તેવું બલિદાન જીવનવિકાસ-ના યજ્ઞમાં યોગ્ય પરિણામ ઉપજાવી શકતું નથી. જીવનમાં યુદ્ધ છે ને યુદ્ધ છે તો સમર્પણ પણ કરવું જ પડશે. એળે-

બળે-અનિચ્છાએ-થયેલું સમર્પણ જીવનને ઊલટું કચરી નાખે છે. તેજસ્વિતા, શક્તિ, આનંદ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, યોગ્યાયોગ્ય કર્તવ્ય-ની અણિશુદ્ધ વિવેકશક્તિ, સમતા, સ્થિરતા, તટસ્થતા, શાંતિ, ધીરજ આદિ જીવન-વિકાસ-શક્તિનાં રચનાત્મક પાસાં ખીલતાં જતાં પોતાના આધારમાં તે પોતે અનુભવી શકતો હોય, તો જ તેનું આત્મસમર્પણ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક છે એમ કહેવાય. ધ્યેય-પ્રાપ્તિ અર્થે એવું આત્મસમર્પણ કરી ન શકે, તે ધ્યેયને કેમ વરી શકે? ને ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા જતાં જીવ અનેક ડગલાં ભરીભરી, જે ઠીકઠીક તૈયારીઓ કરી ચૂક્યો હોય તેવાને પણ એની પરીક્ષાની પળ આવ્યા વિના રહેતી નથી. એવા જીવે જો સતત શ્રીકૃષ્ણને જ એક માત્ર મિત્ર તરીકે સ્વીકારી પોતાના જીવનરથના સારથિને નિયંતા તરીકે નિશ્ચિંતપણે તેમને લગામ સોંપી દીધી હોય છે, તો તેને ભગવાન કદી પણ વીસરી મૂકતા નથી. તેની ઇચ્છા કે અનિચ્છા હોવા છતાં એને તે એના યોગ્ય ધર્મમાં જકડી લે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કદી પણ એને છટકવા દઈ શકતા નથી અને એવા જીવને એનાં યોગ્ય ધર્મમાં-કર્મમાં કૃપા કરીને પ્રેર્યા કરે છે.

અર્જુનને જેમ સ્વજનો સામે ઊભા છે, તેમ સાધકને પણ એવાં જ સ્વજનો યુદ્ધમાં સામે આવીને ઊભાં રહેવાનાં જ. એ સ્વજનો કયાંકયાં તે તો આપણે ઉપર જોયું. એમને હણવાની તાકાત અને વિષાદ, સંતાપ, ક્લેશ કે દુઃખ વિના, એટલે કે તે પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરતી હૃદયની નિર્મળ આનંદની ભૂમિકા સાથે જો તે કટિબદ્ધ હશે, તો એનો બેડો પાર થવાનો જ છે. જો તેવી તૈયારી નહિ હોય, તોપણ જેણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના હાથમાં પોતાના જીવનરથની લગામ સોંપી દઈ પોતાના એક માત્ર આધાર અને પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓના

પ્રેરક, સંચાલક અને નિયામક સૂત્રધાર તરીકે તેમને જીવનમાં સર્વ ભાવે સ્વીકાર્યા છે, તેને ભગવાન કદી પણ છોડી દેતા નથી; કારણ કે જેની પ્રેરણાથી ને અનુગ્રહથી પોતે પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યત થયેલો છે, એને તે અધવચ મૂકી શકતો નથી—એ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તોપણ.

માનવીને પોતાના માની લીધેલા આગ્રહો, મતો, ટેવો, માન્યતાઓ, કલ્પનાઓ, સમજણો, સંસ્કાર તથા એવાં અનેક જાતનાં સ્વજનો પ્રત્યે આદર અને રાગ પણ હોય છે ને તેમાંના કેટલાક પ્રત્યે તો મોહ અને મમતા પણ હોય છે. એ બધાં ય જ્યાં લગી સાધકના જીવનમાંથી ખસી ન જાય, ત્યાં લગી તેનાં આવરણ દૂર થઈ શકતાં નથી ને તે દૂર ન થાય, ત્યાં લગી એ ધ્યેયને પણ વરી શકતો નથી. એવાં એનાં આવરણો તોડાવવાને કારણે એવા પ્રસંગ પણ સાધકના જીવનમાં ભગવાન-ની કૃપાથી ઊભા થાય છે. તે વેળા તે શું પસંદ કરે છે ને કેવી રીતે વર્તે છે ને કયા ભાવે તે પ્રસંગને વધાવે છે, એના પરથી જ એનું જીવન-સત્ત્વ કેવા પ્રકારનું છે તે પરખાઈ આવે છે. એવી જ રીતે અર્જુનને અત્યારે એવો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. અર્જુન, ભીમ આદિ માનતા હતા, કે પોતાને રાજ્યના હક્ક બાબતમાં અન્યાય થયો છે, એટલું જ નહિ, પણ રાજ્ય પર પોતનો જ હક્ક છે, તે ઉપરાંત વળી કૌરવો આદિ અધર્મથી રાજ્ય કરે છે; તેથી પ્રજાના કલ્યાણમાં પણ ધર્મભાવનાથી રાજ્ય કરી શકે તેવો રાજા હોવો જોઈએ; એવું પણ તેમના મનમાં હતું. જેનાથી સર્વસાધારણ જનતાના જીવનનું કલ્યાણ છે ને પોતાનું પણ છે, એમ જેમને લાગ્યું હતું, તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા તેઓ અત્યાર સુધી સતત મચેલા રહ્યા હતા. તેમના જીવન આગળ અત્યારે કટોકટીની પળ આવેલી

છે. તે વેળા અર્જુનના મનમાં આત્મીય સ્વજનો પરત્વેનો રાગ જાગી ઊઠે છે. અજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા કયાં સુધી પહોંચતી હોય છે, એનું ભાન તેવી વેળાએ જ માનવીને થાય છે.

સાધકના જીવનમાં પણ એવી ભ્રમદશા આવતી હોય છે. પોતે કયાં તો મેળવ્યું છે, કે કયાં તો સંપૂર્ણ તૈયારીવાળો ને તાકાતવાળો પોતે છે, એવું અંતઃકરણપૂર્વક સાચી રીતે માનતો હોવા છતાં એવી કટોકટીની પળો એના જીવનમાં આવે છે, ત્યારે એનો ભ્રમ ભાંગે છે. એમાં જ શ્રીભગવાન-ની અપરંપાર કૃપા રહેલી છે. જે શ્રીભગવાનને શરણે રહ્યા કરે છે, કે શરણે રહેવાને સર્વ ભાવે હૃદયથી તૈયાર રહ્યા કરે છે, એનો ભ્રમ ભાંગવાને કૃપા કરીને શ્રીભગવાન એને મથાવવાના જ. એને એકની એક સલામત સ્થિતિમાં તે કદી પણ પડી રહેવા દેશે નહિ. એને તો તે ઉથલાવ્યા જ કરશે. જરૂર પડતાં મુશ્કેલીઓનો દાવાનળ પણ પ્રગટાવશે. યુદ્ધ એ તો ભગવાને આપેલો કૃપા-પ્રસંગ છે, અથવા શ્રી-ભગવાનની પ્રત્યક્ષ કૃપાનું તે મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે, એવું જેને હૃદયમાં જ્ઞાન જાગેલું છે, તે માનવી એવા કાળે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને મૂકી તો શાનો દે, પણ તે વધુ ને વધુ વળગતો જાય છે અને માર્ગદર્શનની સહાય ખરા હૃદયથી યાચે છે. એવી કારમી વેળાએ-જીવનનાં નવાં દર્શન પામવાની વેળાએ-એને જ જે સતત પાસે રાખ્યા કરે છે અને આવી પડેલા યુદ્ધનું સંચાલન કરવાનું એને જ જે મન-હૃદયથી સોંપ્યા કરે છે, તેને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હાથ પકડી ઊભો કરે છે ને સાચી દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

અર્જુનને પણ એવાં અજ્ઞાન ને મોહ અત્યારે ઘેરી વળ્યાં છે. એને લીધે જ તે ભારે મૂંઝવણમાં પડી જાય છે. શ્રીભગવાન

એને કૃપા કરીને બતાવે છે, કે અલ્યા ભલા આદમી! તું નજર તો ફેરવ! જ્યાં જ્યાં નજર પડશે, ત્યાં ત્યાં યુદ્ધ જ ચાલી રહેલું છે. એક પળ પણ યુદ્ધ વિના આ જગતમાં ખાલી જતી નથી. સારું ય સંસારક્ષેત્ર એ એક પ્રકારનું યુદ્ધ જ છે. એક પણ જગ્યા એવી નથી, કે જ્યાં યુદ્ધ ચાલી રહેલું ન હોય. યુદ્ધની અનેક જાત અને અનેક રીત હોય છે. તેનાં અંગ-ઉપાંગો પણ ઘણાં હોય છે. જુદેજુદે ઠેકાણે અને જુદીજુદી દિશામાં અને જુદીજુદી જાતના વાતાવરણમાં યુદ્ધનો તો માત્ર આકાર જ ફરે છે ને એમ સર્વ કાંઈ યુદ્ધનાં પરિણામોથી જ વિકાસ પામ્યાં કરતું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શરીરની રક્ષા કરવા કાજે જ અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓને જુદીજુદી જાતની પ્રતિકૂળ શક્તિઓ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે. માનવીના મનમાં જે અનેક પ્રકાર અને રીતથી યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે, તેનો ને ઉપલા યુદ્ધનો પ્રકાર તદ્દન જુદોજુદો છે અને તેનાં લક્ષણો પણ જુદાંજુદાં હોય છે; એના કરતાં યે વળી પોતાના દેશની રક્ષા માટે જે લોકો યુદ્ધ કરે છે, તે યુદ્ધના આકાર ને રંગ ઉપર જણાવેલાં અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધોથી વળી તદ્દન જુદી જાતનાં હોય છે; કિંતુ તે બધાં છે તો યુદ્ધ જ. એક સંસારી માનવી સંસારમાં પડ્યો-પડ્યો પણ અનિચ્છાએ યુદ્ધોમાં રગદોળાતો હોય છે; તેના કરતાં જાતિ-સમાજ કે દેશને કાજે જે માનવી યુદ્ધ ખેલે છે, તે માનવી સંસારની ટૂંકી મર્યાદાના બંધનથી તેટલા પ્રમાણમાં મોકળો થતો જાય છે. એનું દૃષ્ટિબિંદુ વધારે ઉદાર ને વિશાળ થતું જાય છે. પ્રત્યેક કોઈ જીવ જે કાળે ને જે દેશમાં જે જાતનાં શક્તિસામર્થ્ય લઈને જેવી અવસ્થામાં મુકાયેલ હોય છે, તે પ્રમાણે તેને યુદ્ધં કરવું જ પડે છે. તે કદાચ બુદ્ધિથી-ઇચ્છાથી વિચારપૂર્વક યુદ્ધ કરવાની ના પાડે; તોપણ શ્રી-

ભગવાનની પ્રકૃતિ એને બળજબરીથી યુદ્ધમાં જોડી દે છે; કારણ કે યુદ્ધ એ ભગવાનની નિમિત્તપ્રકૃતિનું એક અંગ જ છે. વિશ્વની આદિ-અનાદિની રચનામાં જડાઈ ગયેલું ભગવાનનું એ અટળ યોજનાનું એક મુખ્ય અવિભાજ્ય સ્વયંભૂ અંગ છે. એને કોઈ નકારી શકે નહિ. એમાં જીવને પડવું જ પડે છે.

જીવને જ્યારે એવું યુદ્ધમાં પડવાનું આવે છે ને તે પડે છે, ત્યારે એમાં જીવનવિકાસનો હેતુ તે જ્ઞાનપૂર્વક ખ્યાલમાં-ભાનમાં-રાખી શકતો નથી. એવો પ્રસંગ કયા ઉદ્દેશથી ઊપજ્યો છે, એનો યોગ્ય વિવેક જે જીવ કરી શકતો નથી, તે તેમાં પડતો હોવા છતાં જીવન-ઉત્કર્ષના માર્ગમાં એનો યોગ્ય લાભ લઈ શકતો નથી. એવાને કર્મે તો અજ્ઞાનભર્યાં દુઃખ, કલેશ, અથડામણો, મુઝારો આદિ જ રહેવાનાં; પરંતુ જે જીવ એમાં પોતાનાં અનેક માની લીધેલાં એવાં સ્વજનોનો સંહાર થવાની અણી વેળાએ એવા સંહારના અંતરનું હાર્દ જાણી લે છે ને એમાં જે એવી રીતે અને જે ભાવનાએ તે પ્રસંગનો આનંદથી સ્વીકાર કરે છે, તેવા જીવને તો તે પ્રસંગ તેના જીવનનું એક મહાપર્વ કે મહાઉત્સવ લાગ્યા વિના રહેવાનો નથી; એટલું જ નહિ, પણ તે શ્રીભગવાનની પોતાના પર એવી પ્રત્યક્ષ કૃપા થતી જોઈ શ્રીભગવાન પર વારીવારી જઈ, એનાં ચરણકમળનો જ એક માત્ર આશ્રય સ્વીકારી-સ્વીકારી એના મય જ બનવામાં પોતાનો ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગ સેવશે. જેને ભગવાનની જ આસક્તિ લગાડવી છે, એનામાંથી બીજાં બધાંની આસક્તિ નીકળી જવી જોઈશે. સાધકના મનની તે દશા પરિપૂર્ણ થઈ જતાં તે પછી તો બીજાં બધાંમાં પણ ભગવાનની આસક્તિ ને ભાવના તે અનુભવશે; કિંતુ જીવની તેવી દશા થયા પહેલાં તો સર્વ કોઈ સાથેની તેની આસક્તિ તૂટી

જવી જ જોઈશે. તે આસક્તિ તૂટ્યા વિના કોઈ પણ જીવ ભગવાનની આસક્તિમાં રહી કે ટકી શકવાનો નથી. અર્જુન આગળ પણ તેવો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. અત્યાર સુધી દૃઢતાથી વળગી રહેલા ધ્યેયને તે ભૂલી જાય છે. આત્મીય જનો પરત્વેની તેના હૃદયમાંની આસક્તિ તે વેળા ચીસ પાડી ઊઠે છે. જીવનમાં આવી મળતા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જીવ કોને પ્રથમ પંક્તિનું મહત્ત્વ આપવાનું પસંદ કરે છે, તેના પરથી તેની જીવન-ભાવનાની કક્ષા કેવા પ્રકારની છે તે પરખાઈ આવે છે. બીજો કોઈ સામાન્ય જીવ તે ઠેકાણે હોય તો તે તેમાં ડૂબી જ જાય; કિંતુ અર્જુને તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને—પોતાના મિત્રને સારથિ કરેલા છે. તે એને એવો કેમ રહેવા દે? વિશ્વની અખંડ ચાલુ રખાવનારી રચનાના હેતુના અંગભૂત વણાઈ ગયેલા એવા તત્ત્વને કોઈ કારણે મૂકી શકે તેમ નથી, કે એને ફેરવી શકે તેમ પણ નથી; એટલે જ સંસારમાં મળ્યા જતા એવા યુદ્ધમાં જે જીવ તપશ્ચર્યાની ભાવના ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગની ધારણા, ભાવનાપૂર્વક, ચેતનાભરી જાગૃતિથી રાખી શકે છે, તેવા જ જીવ સંસારને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની કૃપાથી તેના લીલાત્મક સ્વરૂપમાં ફેરવીને એમાં એના જ હેતુને સિદ્ધ કરવાને પોતે યંત્ર બની શકે છે.

સંસાર અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધોની પરંપરાનું ક્ષેત્ર છે. જીવને તેમાં જાણ્યેઅજાણ્યે પડ્યાં જ કરવું પડે છે. તો જીવ એને તપશ્ચર્યાની ભાવનાથી કેમ સ્વીકારી—વધાવી શકતો નહિ હોય? એ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે ખરો જ; પણ જેવાજેવા પ્રકારની સામગ્રી-શક્તિ જે જીવની હોય, એને એના જીવનયુદ્ધમાં તેવીતેવી રીતનો જ પ્રકાર લાગ્યા કરવાનો; તેથી બધા જીવ સંસારના એવા યુદ્ધમાં તપશ્ચર્યાનો ભાવ અનુભવવા સમર્થ

નીવડતા નથી; કિંતુ જેને જીવનની સાધના કરવી છે, એ કાજે જેણે હૃદયની ભાવનાથી પ્રયત્નો આદરવા માંડ્યા છે, જેનામાં એવા સંસ્કાર છે, જેણે પોતાના જીવનનું એને જ એક માત્ર ધ્યેય કર્યું છે, એવા સાધકે તો એની કૃપાથી પ્રાપ્ત થતા આવા યુદ્ધમાં તપશ્ચર્યાનો જ ભાવ જીવતો રાખવો ઘટે. જીવની એવી ભાવના સહજમેળે હૃદયથી પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં જીવતી રહ્યા કરે, તો જ સાધકનું મન જીવનધ્યેયમાં નિષ્ઠાવાળું છે એમ ગણી શકાય. પરિસ્થિતિ અથવા તો પ્રસંગો–એ પણ બધાં–એક પ્રકારનાં યુદ્ધ જ છે. પ્રત્યેક યુદ્ધનો હેતુ પણ હોય છે. તે હેતુને જીવન–સાધનાને અનુકૂળ નીરખી અને તેવી ભાવનાથી સ્વીકારી લઈ જે વળાવી શકે છે, તે જ પ્રભુનો ભક્ત બની શકે છે. એવું કરવા જતાં જે કાયર બને છે, છતાં એવો, હૃદયનો ખુલ્લા મનનો એકરાર પ્રભુના ચરણકમળમાં આર્દ્ર અને આર્ત ભક્તિ-ભાવે કરે છે ને પોતાને યોગ્ય શક્તિને દર્શન આપવા ગદ્‌ગદ્‌ભાવે પ્રાર્થના કર્યા કરે છે, એવાને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કૃપા કરી પોતાનો હાથ આપી ઉઠાડે જ છે. એવા ધન્ય અનુભવ સાધકને થયા વિના રહેતા નથી. એવા સાધકને શ્રીભગવાન કે એનો ભાવ દિલમાં સુપ્રતિષ્ઠિત બની જાય છે. યુદ્ધની એવી અનેક પરંપરાઓમાંથી જીવ પસાર થયા કરતો હોય છે. એમાંથી સ્વતંત્રપણે અલગ પડી વર્તવાની કોઈની તાકાત નથી. છેક મૃત્યુની પળે પણ જીવ સ્વભાવતઃ મરણની સામે યુદ્ધ કરીને બચવાની કોશિષમાં જ રહેતો હોય છે અને આખરે મૃત્યુથી હાર પામીને પોતાની હાર કબૂલી એને મરવું પડે છે. જે શરીરને તે પોતે જીવરૂપ જ માનતો હતો, જેનો તે રાગી બની ગયો હતો, જેનામય જ જે થઈ ગયો હતો, એને પણ છોડવું પડે છે; પણ એમાંની એની વાસના એને મૂકી શકતી નથી. ત્યાં પણ એનાં

કર્મે તો યુદ્ધ જ લખાયેલું છે. એમ જોવા જતાં આ સંસારમાં રહીને કોઈ પણ જીવ શ્રીભગવાનના એ અવિચળ અટળ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાને કદી પણ શક્તિમાન થતો નથી. સંસારના ક્ષેત્રમાં હો કે માનસિક ક્ષેત્રમાં હો કે પછી દિવ્ય ભૂમિકાના ક્ષેત્રમાં હો, અથવા બીજા ગમે તે ક્ષેત્રમાં હો, ત્યાં યુદ્ધ તો હોવાનું જ; અને યુદ્ધ એટલે જ ખંડન અને મંડન. જીવને જે ન રુચે અથવા તેનાથી સહન ન કરી શકાય, તેવાં પરિણામ ઉપજાવતું ક્ષેત્ર, તે પણ યુદ્ધ છે અને તેમાં વિચાર પરોવાતાં માનવીનું મન કંપી ઊઠે, તે છતાં પૂરેપૂરું તે એમાંથી મુક્ત બની શકતું નથી. ત્યાં કોઈનો પણ ગજ ચાલી શકતો નથી, એવી તેની લાચારી છે; છતાં આ કાળમાં બધાં સ્વતંત્રતાની બૂમો મારે છે. સ્વતંત્રતાની વાત કરે છે, ત્યારે તે બધું હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. કોની સ્વતંત્રતા અને શેનાથી સ્વતંત્રતા? એનો ઊંડો વિચાર છેક મૂળ સુધી કોઈ કરતું લાગતું નથી. સંસારમાં સકળ પ્રકારનાં યુદ્ધો ખેલવાનાં હોય છે, એટલે જ એ તો વ્રજભૂમિ છે કે તપોભૂમિ છે; એવી રીતે અને એવી ભાવનાથી એને સ્વીકારવાથી અને એ પ્રમાણે વર્તવાથી જ જીવનો ઉદ્ધાર છે. જ્યાં સુધી જીવીશું ત્યાં સુધી જીવનની કોઇ ને કોઈ ભૂમિકા પર કોઈ પણ પ્રકારનું યુદ્ધ તો ચાલ્યા જ કરવાનું છે. સર્વ કોઈ જીવ પ્રકૃતિ-નિયુક્ત સહજસૂક્ષ્મ તીવ્ર એવી પ્રેરણાથી યુદ્ધમાં પ્રેરાયા જતો હોય છે, એનું પ્રત્યક્ષ આબેહૂબ દર્શન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કૃપા કરીને અર્જુનને બતાવે છે, ત્યારે જ એને હૃદયથી એવી પ્રતીતિ થાય છે. આમ યુદ્ધ જો જીવનનું–સૃષ્ટિનું–તેની સર્વ પ્રકારની કક્ષાઓમાં એકધારું વહેતું રહેતું એક તત્ત્વ છે, તો પછી જીવનને તેજસ્વી બનાવવા, જીવનનું રૂપાંતર કરવા, એને દૈવી બનાવવા, ભક્તિ–જ્ઞાન–યોગભાવે જે જીવ યુદ્ધને સ્વીકારે છે, તે જ જીવ જીવનને એની

યોગ્યતામાં પ્રભુકૃપાથી ફળાવી શકવાનો છે. યુદ્ધમાં સર્વ કોઈને ઘસડાવું તો પડે છે જ. હતાશ થઈને, નિશ્ચેતનભાવથી, એળે-એળે જે-તે-માં ઘસડાયા જાય છે, તેવા નિર્માલ્ય જીવ જીવનનો સર્વનાશ વહોરે છે.

અહીં એક શંકા ઉપસ્થિત થાય, કે જો યુદ્ધ એ વિકાસની ભૂમિકા કાજે જ નિર્માણ થયેલી સ્વાભાવિક હકીકત છે, તો તેનાથી વિનાશ કેવો? પ્રત્યેક કર્મના પરિણામનો આધાર તો તે કર્મ કેવી વૃત્તિથી કરાય છે, તેના પર રહેલો છે; કિંતુ નાશ અને એનાથી વિરોધી ભાવવાળું દ્વંદ્વ તો વિશ્વની રચનામાં સમાયેલું જ છે. જેજે કર્મક્ષેત્ર જીવનમાં જીવને મળે છે, તેમાં યુદ્ધનું તત્ત્વ રહેલું છે જ; એટલે તે કર્મક્ષેત્ર પ્રભુની પ્રસાદી ગણીને એમાંથી જે જીવને વિકસાવવા ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગભાવે, કર્મક્ષેત્રમાં તપશ્ચર્યાની ભાવનાથી એને સ્વીકારી પ્રભુને જ સઘળું સમર્પણ કર્યા કરે છે, એવા જીવને આદિ રહેવાનું નથી. એવા જીવને ક્યાં ય આરંભ નથી અને એમ કરતાંકરતાં એની સર્વ ક્રિયા સહજ આરંભવિનાની થયા જશે. આમ વિશ્વની રચનામાં દ્વંદ્વને લીધે ઊપજતું યુદ્ધ જેથી કરીને જીવનના સર્વોચ્ચ આત્યંતિક આદર્શની સિદ્ધિમાં જીવને પ્રત્યક્ષ મદદ મળતી હોય, તે જાતના યુદ્ધમાં તેવાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણથી, પોતાની સમગ્ર શક્તિ વડે શ્રીભગવાનની તે અટળ યોજનામાં જે પોતાની જાતને લગાડી દેવાનું કરે છે, તે જ જીવ પોતાને મળતી જતી પરિસ્થિતિનો સાચામાં સાચો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરી જાણે છે એમ કહેવાય. તે જ જીવ જીવનઉત્ક્રાંતિ પામી શકે છે. કોઈ પણ માનવી યુદ્ધને નકારી શકે તેમ તો નથી. તેમાં તેને વશે કે કવશે જોડાવું તો પડે છે; તો પછી જો માનવી ધારે, તો અને અંતરથી ચાહે તો

તેવા પ્રાકૃતિક યુદ્ધને પોતાના જીવન-ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે જીવનમાં વધાવી શકે છે અને હૃદયથી એનો સ્વીકાર કરી એનો હેતુ જીવનમાં ફળાવી શકે છે. જીવનમાં મળતા સંજોગો ને પ્રસંગોમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિના જીવન-ભાવનો સમન્વય રહેલો છે. વ્યષ્ટિ ને સમષ્ટિ બેઉનાં જીવનહેતુ ને શ્રેય એકસાથે રહેલાં છે. એ દૃષ્ટિથી જે એનો આનંદથી સ્વીકાર કરે છે, તે જ પ્રભુની ઇચ્છાને ઓળખે છે ને તેની ઉત્તમ સેવાભક્તિ કરે છે.

આમ જીવનમાં જ્યાંત્યાં અને જ્યારેત્યારે યુદ્ધ તો રહેલું જ છે અને એમાં કોઈ હારીને, કોઈ આનંદથી પડે છે; એટલે એ યુદ્ધની ભૂમિકામાં માનવીનું મન કેવા પ્રકારની ભાવનાવાળું રહે છે એના ઉપર તેના જીવન-વિકાસનો ખરો આધાર રહેલો છે. યુદ્ધક્ષેત્ર પર અર્જુનના મનને જીવનકલ્યાણના હેતુથી વાળવા કાજે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેને ગીતાબોધ આપેલો છે, તે કેટલો યથાર્થ છે, એનું ખરું રહસ્ય અને મહત્ત્વ હવે આપણને સમજાશે. પ્રત્યેક જીવ યુદ્ધક્ષેત્ર પર જ ઊભેલો છે; એ કારણે માનવીનું મન શ્રીભગવાનની કૃપાથી યુદ્ધને જીવનકલ્યાણ અર્થે સ્વીકારી શકે એવું જ્યાં સુધી ન બને, ત્યાં સુધી માનવીનું જીવન જેમતેમ વેડફાવાનું. માનવીનાં મનાદિ કરણો જેમજેમ શુદ્ધ થતાં જાય છે, જેમજેમ તેનામાં સમતા આવતી જાય છે, તેમતેમ તેનું ચૈતન્ય વધુ ને વધુ વિકાસોન્મુખ બનતું જાય છે અને કામના-વાસનાઓનો વેગ તેનામાં મોળો પડતો જાય છે. માનવીના આધારમાં સાત્ત્વિક ગુણનો વિકાસ થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રેમ, મૈત્રી અને કરુણાની જુદીજુદી દિવ્ય કક્ષાની ભાવનાઓ જીવનમાં **સહજ મેળે** વિકાસ પામતી માનવી અનુભવે છે.

માનવીનાં મનાદિ કારણોનું અધોગામી વલણ ત્યારે શૂન્યવત્

થતું જાય છે અને મનની ચંચળતા, વ્યગ્રતા, અસ્વસ્થતા વગેરે કોઈ ચમત્કારિક રીતે અદૃશ્ય થઈ જતું માનવીને ત્યારે લાગે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યારે જીવને સાચો વૈરાગ્ય પ્રગટે છે. અહીં વૈરાગ્યનો અર્થ એટલે સંપૂર્ણ અનાસક્તિભાવ એટલે કે શ્રીભગવાનના ચરણકમળમાં જ અનન્ય આસક્તિ. માનવીજીવનનું જે નકારાત્મક વલણ છે, તેમાં તેને હવે જરાકે વૃત્તિ રહેતી નથી, તો પછી રુચિ તો થાય જ શાની? કર્મક્ષેત્રની વાસનામૂલક ભૂમિકાથી અને આ સંસારના અધોગામી પ્રકારના કોલાહલથી ક્યાં ય દૂર પરમશાંતિમાં લય પામવા માનવીની ચેતના વિરહાકુલ બને છે. આવી વેળાએ માનવીને જે લગની લાગે છે અને એ લગનીમાં જે એકાત્મભાવ પ્રગટે છે અને એમાંથી એને જે અનુભવદર્શન થાય છે, તે અનુભવથી એને પોતાની તે વેળાની જીવનભૂમિકાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરમ પુરુષાર્થ રહેલો છે, એનું એને સ્પષ્ટ દીવા જેવું જ્ઞાન થઈ જાય છે. એવો જીવાત્મા તે વેળા પોતાની આસપાસ દ્વંદ્વ અને એનાથી ઉત્પન્ન થતું સંઘર્ષણ અને યુદ્ધ નિહાળે છે અને સારો ય સંસાર એનાથી જ વીંટળાયેલો એને જણાય છે. એવા સંસારમાંથી મુક્તિ પામ્યા વિના જીવને ક્યાં યે સુખ નથી, ચેન નથી, શાંતિ નથી, એવું એને ઉત્કટતાપૂર્વક ભાન જાગે છે. તે વેળાએ એના જીવનની યોગ્ય રચનાત્મક બાજુએ વળવાના વળાંકરૂપી કટોકટીની પળ પર ઊભો હોય છે. તે વેળા તે સફાળો જાગે છે અને સહજ મેળે તેમાંથી ઊઠવાના સતત પ્રયત્નોમાં જ મથ્યો, મંડ્યો, રહે છે. એવો પ્રયત્ન પણ એક યુદ્ધ જ છે.

માનવજીવનની પ્રત્યેક ભૂમિકામાં જુદીજુદી જાતનું યુદ્ધ સમાયેલું હોય છે. આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ ભૂમિકામાં જે યુદ્ધ સાધક સામે આવી ઊભે છે, તે કોઈ ઓર જ હોય છે. સંભવ છે,

કે સાધક એવા યુદ્ધને યુદ્ધ તરીકે કદાચ પ્રથમ સમજી પણ ન શકે. તેમાં એને ભુલાવામાં પડી જવાની પણ શક્યતા રહે છે. તે ઉચ્ચતમ ભૂમિકાના યુદ્ધનો પ્રકાર આગળ જતાં સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ થતો જાય છે. જીવનની સાધના માટે પ્રવૃત્ત થયેલા સાધકને તે વેળા અનેક બાજુનું જુદુંજુદું યુદ્ધ ખેલવાનું સાંપડે છે. એક બાજુએ માનવીના જીવ પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક વલણ અનુસાર સંસાર-જીવને યુદ્ધ કાજે પોકારી રહ્યો હોય છે અને બીજી તરફ એને સંસારનાં એવાં રાગ-વિષયાત્મક યુદ્ધ પરત્વે દિલમાં વૈરાગ્યની ભાવના પ્રગટે છે. તેવી પળે એવી સાંસારિક મથામણોમાંથી મુક્તિ મેળવવા કાજે જીવનું મન ઉત્કંઠ થયેલું હોવાથી, તે ક્ષેત્રમાં પેલી સંસારી વૃત્તિથી પળ વાર પણ રહેવા તેનું મન માનતું હોતું નથી. વળી કર્મ માત્ર વાસના, કામનાની કે દ્વંદ્વની ભૂમિકા ઉપર બને, ત્યારે તે સંસ્કારજનક અને બંધનકારક નીવડે છે; એટલે એવી ભૂમિકા ઉપર થતાં કર્મથી નિવૃત્ત થવાને તેનું મન તલસે છે; કિંતુ તે સાથેસાથે કર્મ કર્યા વિના ચાલતું પણ હોતું નથી. એ કારણે કર્મની પ્રવૃત્તિ સામે કર્મત્યાગની પ્રવૃત્તિથી તુમુલ અને અવર્ણનીય મથામણોની હારમાળા માનવીના અંતઃકરણમાં જન્મે છે. કર્મ માત્રનો ત્યાગ તો તે કરી શકતો નથી અને તે સાથેસાથે તેવી પરિસ્થિતિને કારણે મનમાં ઊપજતાં અનેક જાતનાં મંથનોથી જુદાંજુદાં કર્મને લીધે થતા દોષ પણ એની નજરમાં સ્પષ્ટ તરી આવતા હોવાથી, આગળ જતાં સાધકના મનમાં તેવું મંથન કરવાની વૃત્તિ પણ શમતી જાય છે. આવી બે એક બીજાથી વિરુદ્ધ, એવી સામસામેની બાજુની વૃત્તિ, માનવીના દિલમાં ઊભી થાય છે, ત્યારે તે પાછો મુઝાય છે. તે સ્થિતિ એને ઘણી જ આકરી લાગે છે. જીવનમાં આવી સ્થિતિ, જીવનના

ઉચ્ચતર ને ઉચ્ચતમ શિખરો વટાવીને જે જે ગયા છે, તે સર્વ મહાપુરુષોના જીવનમાં જન્મ્યા વિના રહેલી નથી; કેમ કે એમનું એમ સ્થિતિસ્થાપક દશામાં–ત્યાંનું ત્યાં–તો કોઈ પણ પડી રહી શકતું નથી. ગમે તેવા પર્વતોમાં અટવાઈ ગયેલી નદી પોતાનો માર્ગ કર્યા વિના રહેતી નથી. તેવી રીતે તેવા લોકોની, જીવનને પાર કરવાની જ્વાળામુખી સમી તમન્ના, એમને યોગ્ય નવો માર્ગ સુઝાડ્યા વિના રહેતી નથી. સર્વ પ્રકારનાં વિચારશીલ માનવી આગળ જીવનમાં અનેક કોયડા અનેક પ્રકારે ઊભા થતા હોય છે. એવી સમસ્યા તેમના દિલમાં આંતરિક યુદ્ધ જન્માવે છે અને તેનો ઉકેલ કરવા માટે તેઓ સર્વ રીતે તૈયાર થાય છે. જ્યાંજ્યાં તેઓ મુઝાય છે, કે અટકી પડે છે, ત્યાં પોતાના જીવનસારથિ આગળ એનો નિવેડો લાવવાને તે પોતે શાંત ભાવે, પ્રસન્ન ચિત્તે શરણે જાય છે. યુદ્ધ જાગ્યા વિના, મનોમંથન થયા વિના, કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉકેલ માનવી પોતે એની મેળે કરી શકતો નથી. જીવનમાં એવી પરિસ્થિતિ પણ ઊભી થાય છે, કે જેનો યોગ્ય ઉકેલ માનવી પોતે કરી શકવાને અસમર્થ નીવડે છે. એવી વેળા એને કોઈનું શરણ લેવું જ પડે છે. જીવનની એવી પળોએ માનવીને શરણ લીધા વિના ચાલતું નથી; પછી તે પ્રશ્ન ગમે તે ભૂમિકા પરનો હોય.

માનવીના જીવનમાં જન્મથી તે તેના દેહના મૃત્યુ પર્યંત વિધવિધ પ્રકારની અસંખ્ય પરિસ્થિતિ આવે છે ને જાય છે. માનવી જીવના સકળ સંસારના જે જન્મદાતા, નિર્માતા અને નિયંતા છે, તે જ એક રીતે તો સર્વ કોઈને યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં પ્રેર્યા કે યોજ્યા કરતો હોય છે; એવું કોઈ માને તે પહેલાં તે વિધાનનું સત્ય માનવી જીવની કઈ ભૂમિકા પરથી જાગેલું

છે, તેનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. માનવીના જીવ સ્વભાવનાં વલણો, વિચિત્ર પ્રકારની વૃત્તિઓ અને તેનાથી ઊપજતાં વિચિત્ર પ્રકારનાં આંદોલનો, તેના મનની જુદીજુદી જાતની રુચિ અને તેની સામેની જુદીજુદી અરુચિ, મનની વિચિત્ર પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને તેના હેતુઓ, માનવીના મનમાં એવી પ્રકૃતિ દ્વારા ગડમથલ જન્માવે છે. તે પોતે તો તદ્દન સૂક્ષ્મ, અલિપ્ત રહીને, જીવનાં તેનાં વિચિત્ર કર્મનાં પરિણામો ઉપર અંકુશ પણ રાખે છે. (જો તેમ ના હોત તો માનવીના મનમાં કશાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં તેના જીવનનો સર્વનાશ થઈ જાત, ત્યાં સુધી તે તેમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા કરત, અથવા તો ઊર્ધ્વમુખી ભાવના જાગતાં તેમાંજ તે એની ટોચ સુધી પહોંચ્યા કરવામાંજ એકધારું રહ્યા કરી ત્યાં જઈને સમાઈ જાત.) જે બધી યે કર્મપ્રવૃત્તિઓ અને ભોગપ્રવૃત્તિના પ્રેરક તથા નિયંતાના રૂપમાં દરેક જીવની અંદર હોવા છતાં પણ પોતાનું અસ્તિત્વ છૂપું રાખે છે, તેને માનવી જીવ અજ્ઞાને કરીને પોતાના જીવનના સારથિ તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી. સમસ્ત વિશ્વની રંગભૂમિનો તે જ એક માત્ર અદ્વિતીય અને અવર્ણનીય તેમ જ સૂક્ષ્મપણે સર્વ ચરાચરના અંતરમાં અંતર્યામી સારથિરૂપે વિરાજેલો એવો જે નિર્માતા ને નિયંતા છે, તે જીવનમાં સાથે ને સાથે હોવા છતાં કોઈને પણ એના પ્રત્યેનું સાચું પૂરેપૂરું પ્રત્યક્ષ ભાન-જ્ઞાન પ્રગટતું નથી. તે જ આપણા જીવનને દોરવે છે, તે જ આપણો સાચો સાક્ષી છે અને તે જ જીવનસારથિ પણ છે; પરંતુ આપણે તેને ઓળખીને તે ભાવે તેનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી.

આવો જે આપણા જીવનને દોરનારો સારથિ માનવીથી પરખી શકાતો કેમ નથી? અર્જુનને પણ તેવો જ પ્રશ્ન નજર

સામે આવે છે. અત્યાર સુધી અનેક યુદ્ધો પોતાના જ બળે, પોતાના જ યુદ્ધકૌશલ્યથી જીત્યાં છે અને પોતે જ સર્વનો કર્તાહર્તા છે, એવું તેનું અભિમાન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પાસે હોવા છતાં તેમને યોગ્ય રીતે ન ઓળખી શકવામાં આવરણરૂપ બને છે. માનવી માત્ર પોતાના જીવનને પોતે જ ચલાવી રહ્યો છે, પોતે જ તેનો સર્જક છે અને પોતે જ પોતાનો ભોક્તા છે એમ માને છે ને પોતાના વિના બીજા કોઈનું એને ભાન જાગી શકતું નથી. એટલે જ આ વિશ્વની રંગભૂમિકાનો અંતર્યામી નટખટ ખેલાડી તેને તેના સાચા સ્વરૂપમાં અનુભવ-જ્ઞાનમાં કદાપિ પણ આવી શકતો નથી; કારણ કે કર્મ માત્રમાં તે પોતાની જીવ પ્રકૃતિ કે સ્વભાવના પ્રેરણાબળથી જ દોરાયા કરવામાં મસ્ત હોય છે; પરંતુ તે પ્રકૃતિ કે સ્વભાવને સતત પ્રેરનારી જે અકલ્પ્ય, ગૂઢ, સૂક્ષ્મ ને દિવ્ય ચેતનાશક્તિ છે, જેના ચલણ વિના કોઈ પણ કર્મ થવાં શક્ય જ નથી, તે ચેતનાશક્તિનું, કર્મ કરતી વેળા જીવને કદી પણ ભાન જાગતું નથી. એ જ કારણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેના જીવનમાં પ્રેરકરૂપે કે પરમ ચૈતન્યરૂપે કદી પણ અનુભવમાં આવી શકતા નથી. વળી ભગવાનનું એવું સ્વરૂપ ને એવું કાર્ય સમજાયા છતાં માનવીનું મૂર્ખ, પાજી, અજ્ઞાની મન, તેનો તેવા ભાવમાં પૂરી રીતે ભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર કરી શકતું નથી. તેને માત્ર એક મદદ કરનાર અથવા બહુબહુ તો તેને પોતાની કામનાઓને સંતોષનાર માત્ર સમજે છે. તો વળી કોઈક એને કર્મનું પરિણામ આપનારો ને કોઈક તેને ઉદાસીન માને છે. કોઈક જીવ તો વળી એને સર્વ સંબંધથી રહિત એવો નિષ્ક્રિય પણ ગણે છે. અને શ્રીભગવાન વિષેની જુદાજુદા જીવની જુદીજુદી માન્યતાઓમાં પૂરતું યોગ્ય સજીવપણું પણ જુદાજુદા જીવોમાં

જુદાજુદા પ્રકારનું રહ્યાં કરે છે. માનવીનું અભિમાન પણ જુદીજુદી ભૂમિકામાં ચડતાંઊતરતાં, સ્થૂલમાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં સૂક્ષ્મ, એમ જુદાજુદા આકાર ધરતું હોય છે. જીવ પોતાના એવા અભિમાનને જીવનની કોઈ પણ કક્ષામાં વેગળું કરીને ભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક વર્તતો ન હોવાથી, શ્રીભગવાનને–તેના જીવનના સર્જક, ચાલક, નિયંતા ને અંતર્યામીના સ્વરૂપમાં અનુભવી શકતો નથી. પરંતુ માનવીનું અભિમાન પણ એના જીવન-કાળમાં ઘણીયે વેળા ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય છે, એના ચૂરેચૂરા બની જાય છે; એવી વેળા જેના જીવનમાં સાંપડે છે, તે તેના જીવનની, પોતાના જીવનના નિયોજક, સંચાલકને ઓળખવાની એક અમૂલ્ય દૈવી પળ છે એમ સમજવું. માનવીની બુદ્ધિ અને માનવીની શક્તિ ત્યારે કંઈ જ કામ કરી શકતી નથી અને પ્રવૃત્તિ માત્ર સંકોચ પામે છે. પોતાપણાનું અભિમાન અને પોતા ઉપરનો વિશ્વાસ અને પોતા પરનો સર્વ કાબૂ માનવી ખોઈ બેસે છે, તેવી વેળાએ માત્ર શ્રીભગવાનનાં દર્શન-ની ઝંખનાનાં શક્યતા એનામાં જાગે છે. તેના જીવનની એવી પળે જો તે યોગ્ય રીતે વિચારે અને પ્રસન્ન હૃદયે શ્રીભગવાનને પ્રાર્થે તો શ્રીભગવાન કૃપા કરીને પ્રગટ થાય છે અને સમગ્ર વિશ્વની તેમ જ વ્યષ્ટિના જીવનની સમસ્યાનો ઉકેલ તેને કૃપા કરી બતાવે છે. આ સકળ વિશ્વમાં પળેપળ અણુએ અણુમાં ચાલી રહેલા યુદ્ધનું રહસ્ય, મહત્ત્વ અને એનો હેતુ એ સકળ જીવનના વિકાસ અર્થે છે, તેનું જ્ઞાન શ્રીભગવાન તેનામાં પ્રેરે છે અને એમ કરીને જીવનના પરમ કલ્યાણનો માર્ગ તેને બતાવે છે. માનવીના જીવનમાં વિષમ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થયા વિના તે કદી પણ ઊંડું વિચારી શકતો નથી. શ્રી-ભગવાન પરમ કૃપા કરીને તેને એવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં મૂકે

છે, કે જેથી તે પોતાને વિષે યોગ્ય વિચાર કરવાને પ્રેરાય. ઐહિક અને પારલૌકિક કર્મનું આચરણ કરતાંકરતાં શ્રીભગવાનની દૈવી માયાથી મોહ પામીને, અભિમાનથી પ્રેરાઈને માનવી પોતાની વિદ્યાને, બુદ્ધિશક્તિને, પોતાના જીવનમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરી રહ્યો હોય છે અને તેના બાહ્ય અને અંતઃ-સ્વરૂપના જીવનમાં કુરુક્ષેત્ર જ્યારે પ્રકટે છે, તે વેળા બન્ને બાજુએ એનાં પોતાનાં જ સ્વજનોને ઊભાં રહેલાં તે પોતે જુએ છે. આમ નકારાત્મક વલણવાળાં જીવસ્વરૂપવાળાં સ્વજનોનો પરાજય કરીને, તેમનો લય કરીને, તેમના સ્વભાવના ધર્મમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવીને યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાનું તે કરે છે; પરંતુ પોતાના જીવનના એવા સ્વધર્મના આચરણમાં જે ભયંકર ઘોર અધર્મ થતો પોતે જુએ છે અને જેમાં મનુષ્યત્વહીનતા પણ સમાયેલી જ છે તેનો નાશ કરવાનું નિમિત્ત તેને થવું પડે છે. તેમ કર્યા વિના પ્રભુમય જીવનને તે પામી શકતો નથી. અત્યાર સુધી જેને પોતાના માન્યા છે, જેના વડે જીવનને પોષણ મળ્યું છે, જીવનનું શિક્ષણ મળ્યું છે અને જીવનને ચલાવ્યા કર્યું છે, તેમને હરાવીને, તેમને વટાવીને જવાનું આવતાં માનવીનું મન ત્રાહિત્રાહિ પોકારી ઊઠે છે. એની બુદ્ધિ ત્યારે કિંકર્તવ્યમૂઢ થઈને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સારથિ તરીકેનું શરણું લે છે. શ્રીભગવાનની ચૈતન્ય-શક્તિ સર્વ કોઈ જીવના અંતરમાં વસેલી છે અને માનવી એનો જ પ્રેરાયો સર્વ ક્ષેત્રમાં પ્રેરાય છે; કિંતુ મનુષ્ય તો 'હું જ બધાં કર્મોનો કર્તા છું, કશામાં પ્રવૃત્ત થવામાં કે ન થવામાં હું સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છું અને મારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ, પ્રાણશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ ને ચિચ્છક્તિ જ બધાં કર્મનું નિયમન કરે છે,' એમ ધાર્યા કરે છે ને સમજ્યા કરે છે. જીવ સંપૂર્ણ જ્ઞાનની કક્ષામાં

આવ્યા પછી તેવી સમજ યોગ્ય ગણાય; પણ જીવ બિચારો અજ્ઞાનની કોટિમાં પણ તેવું જ માન્યા કરે છે, એવી એની વિચિત્રતા છે. જીવમાં બુદ્ધિ હોવા છતાં જો તે પોતે સર્વ-શક્તિમાન છે, તો તેને કશામાં મંથન કરવાપણું રહેતું નથી ને સર્વ વ્યવહારમાં તેવું બનતું હોતું નથી; તેમ છતાં પણ તેવું માનવાની ભ્રમણામાં આવો અલ્પ જ્ઞાની જીવ પડ્યો રહે છે. ઊંઘતો બોલે, કિંતુ જાગતો હોય તે છતાં ઊંઘવાનું કરીને પડી રહ્યો હોય તે ન બોલે, એવી એક કહેવત છે; એટલે એવા પ્રકારના જીવનો ઉદ્ધાર થવો કઠી શકય નથી.

જીવનમાં જે કંઈ બન્યા કરે છે, તેનો પોતે જ સંયોજક, નિયોજક છે, એવું અત્યાર સુધી અર્જુને પણ માન્યા કર્યું હતું. પોતાની આત્મપ્રિયતા અને આત્મપ્રતિષ્ઠા વધારવામાં જ તેણે સર્વ કાંઈનો ઉપયોગ કર્યા કર્યો હતો. પોતાનો કુટુંબકબીલો–એનું અસ્તિત્વ પણ એને કાજે હતું. કીર્તિની પણ એને ભૂખ લાગેલી હતી અને જીવનમાં એને સર્વોપરી બનવું હતું. કૌરવોનો સામનો કરવામાં તેવું થવું તેને જરૂરનું લાગતું હતું અને તેથી એ જ દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણથી પોતાનાં સર્વ સાધન, સંપત્તિ તે અર્થે જ વાપરવાનું કર્યા કરતો. અને પોતાને મળતાં યશ અને માન એને યુદ્ધમાંના હથિયારની જેમ જરૂરનાં લાગતાં હતાં. જીવનના સંગ્રામનો પોતે જ સ્વતંત્ર માલિક અને પોતે જ સ્વતંત્ર સર્જક ને નિયંતા છે એમ તે માનતો. જીવનમાં આવી પડતાં કર્મમાં યોગ્યાયોગ્યનો અને કર્મના કૌશલાકૌશલનો હું પૂરેપૂરો વિચાર કરી શકું છું અને સંપૂર્ણતાથી મારી ઇચ્છા પ્રમાણે દરેક કર્મ કરી શકું છું એવું તેને અભિમાન પણ હતું. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઘણી વખતે તેમની બધાંની સાથે હતા, (તેમનો સંબંધ ન હતો, ત્યારે પણ તે ન હતા એમ તો

નહોતું); તેમની સલાહ પણ લેવાતી; કિંતુ માનવી જ્યાં સુધી બધી બાબતમાં પોતાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ સમજતો હોય છે, ત્યાં સુધી ભગવાનનો ભાવ કદી પણ તેના આધારમાં જાગી શકવાનો જ નથી. શ્રીભગવાનના ભાવને અનુભવવા જેવી પણ માનવીના મનની ભૂમિકા એમની એમ કદી તૈયાર થઈ શકતી નથી. તેના મન સાથે અને તેના સ્વભાવ સાથે તથા અનેક પ્રકારનાં એનાં વહાલાં સ્વજન સાથે તેને અનેક વાર લડવું પડે છે. આમ તો જીવદશામાં પણ તેવું લડવાનું તો ઊપજ્યા જ કરે છે. પરંતુ તેવી રીતનાં ઊપજ્યા કરેલા યુદ્ધમાંથી જીવનો જ્ઞાન-ભૂમિકામાં વિકાસ થવો કદી પણ શક્ય નથી; એટલા સારુ જે જીવ પોતાના મન ને સ્વભાવને પલટાવવાનું સમજપૂર્વકનું જ્ઞાન, પોતાના રોજનાં કર્મ, વ્યવહાર અને સંબંધમાં ખંત-પૂર્વક ચેતનાભરી જાગૃતિથી ભગવાન-ભક્તિની ધારણાએ રાખ્યા કરશે, તેના સ્વભાવમાં જરૂર ફેર-પલટો થવાનો છે. એટલું જો નક્કી છે, કે જીવ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે, તોપણ અથડામણો તો અનિવાર્ય છે, તો તેમાં તેવી જ્ઞાનપૂર્વકની સમજણ રાખવાનું તે કેમ નહિ કરતો હોય? જે જીવના જીવનકાળમાં લાંબા ગાળા સુધી કોઈ ને કોઈ રીતે ભગવાનનો સંબંધ રહ્યા કરેલો હોય છે, તેવો જીવ જ જાગી શકવાનો છે. અર્જુનના જીવનમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો તેવો સંબંધ જોડાયેલો હતો. એ સંબંધમાં એનાં (અર્જુનનાં) જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગ, ધ્યાનની જીવતી ભાવના, ધારણા ભલે ન હતાં; પરંતુ એનો સ્પર્શ, એનો ભાવ-સંસ્કાર ને એનું સાહચર્ય ને એનો જીવંત સંપર્ક તો એને હતાં જ. તે સંસ્કારનાં બીજ તેના ચિત્તમાં વવાઈ ચૂક્યાં જ હતાં. શ્રીભગવાન કૃપા કરીને એવા જીવને એની અનેક પ્રકાર-ની પકડો કે ગ્રંથિઓ તોડાવવાને જીવનમાં એવી જાતના

પ્રસંગો સાંપડાવ્યા કરે છે અને એવા ધન્ય પ્રસંગવેળાએ જે જીવ પ્રભુનો હાથ જુએ છે તે જ જીવ ભાગ્યશાળી છે. એવો જીવ ચેતેલો છે એમ સમજવું. શ્રીભગવાન એવા જીવના અનેક પ્રસંગોમાં રહેલા હોય છે, તેને કૃપા કરીને જગાડવા, ચેતવવા, અવનવા પ્રસંગો આપે છે અને એવા અનુભવ પણ કરાવે છે. પરંતુ હજુ ભક્તિના ભાવથી જે જીવની મનોભૂમિકા આર્દ્ર બનેલી નથી, તે જીવના આધારમાં તેવા અનુભવો મળ્યા હોવા છતાં, તેનો ઉઠાવ, છાપ કે અસર પૂરતાં પડી શકતાં નથી. જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહાર, સંબંધમાં જે જીવ શ્રીભગવાનની ભાવનાને હેતુપૂર્વક જોડ્યા કરે છે ને એવી વેળા જે જીવનું મન ભગવાનની ભક્તિમાં રમ્યા કરે છે, અથવા એવો જેને અભ્યાસ છે અને હૃદયની જેને ઉત્કંઠ એવી ઝંખના છે, તે જીવ શ્રીભગવાનને સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે, સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વસમર્થ માનીને એને જ શરણે દોડચો જશે. જીવનના રોજના વ્યવહારમાં પણ કોઈ પણ મોટા ગણાતા સજ્જનનો સંબંધ આપણા ખપમાં આવે છે, તો જ્ઞાન-ભક્તિ-યોગ-ભાવનાથી કરી શ્રી ભગવાનનો સંબંધ જે જીવ કેળવે છે, તે તો કેમ કરી ફોગટ થઈ શકે? આપણે જ શ્રીભગવાનને હડસેલી મૂકીએ છીએ અને ઘણી યે વેળા તેનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર પણ કરીએ છીએ. જીવ એના પર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ રાખતો નથી, પણ તે તો રાખે છે જ. જીવ એને ઘણા યે અન્યાયો કરે છે, એના અસ્તિત્વને પણ તે સ્વીકારતો નથી, તેમ છતાં તે જીવને અવગણતો નથી. જીવ એને અવગણે છે. પરંતુ એવું હોવા છતાં પણ જીવ જ્યારે એને પ્રેમ-ભક્તિ-ભાવે યાદ કરે છે, ત્યારે તે આવ્યા વિના પણ રહેતો નથી. અર્જુનના જીવનમાં એવું ઘણી યે વેળા બન્યું હશે અને એને જીવન-જ્ઞાન પ્રેરાવવા કાજે કુરુક્ષેત્રનું

યુદ્ધ યોજાયેલું છે. એમ તો સર્વ કોઈને પ્રકૃતિથી પ્રેરાઈ યુદ્ધમાં જોડાવું જ પડે છે અને એવી રીતે અનેક વાર તે યુદ્ધમાં જોડાયેલો છે; કિંતુ યુદ્ધ એ શ્રીભગવાનના વિશ્વની સકળ રચનામાં સંકળાયેલું સ્વયંભૂ એક વિધાન છે, તેનું ત્યારે તેને જ્ઞાન થયેલું કે જાગેલું રહ્યા કરતું હોતું નથી.

કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં અત્યાર સુધી અર્જુને કરેલા દૃઢતાપૂર્વકના સંકલ્પો અને એના કર્તવ્યનું ધર્મ્ય જ્ઞાન તે વેળા ક્યાં યે ઊડી ગયાં હતાં. યુદ્ધના પોતાના મનથી ઉપજાવેલા સ્વરૂપને તથા મનથી કલ્પેલા એના નવા પરિણામને નિહાળી તેના મનમાં વિચાર જાગે છે, કે શું ત્યારે અત્યાર સુધીની પોતાની બધી પ્રવૃત્તિ અધર્મથી પ્રેરાયા કરેલી હતી? તેને સમજાતું નથી કે ખરું શું ને ખોટું શું? પોતાની સામે ઊભા થયેલા યુદ્ધમાં પોતાના મનથી કલ્પેલા અધર્મનું ભાન એને જાગે છે, ત્યારે એનો ત્યાગ કરવાને તત્પર બને છે ખરો; પરંતુ મન અને વિચારની કઈ અને કેવા પ્રકારની ભૂમિકા પરથી યુદ્ધનો પોતે ત્યાગ કરવાને તૈયાર થયો છે, તેનો તેને જ્ઞાનયુક્ત ખ્યાલ જન્મ્યો નથી. પોતે કર્મ માત્રનો ત્યાગ કરવાને, અથવા તો પોતાનાં સર્વ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સામા પક્ષના શસ્ત્રના આઘાતથી પ્રાણત્યાગ માટે પણ તત્પર બને છે. તે પોતે વિચારે છે, કે આ યુદ્ધને આવા સ્વરૂપમાં પ્રગટાવનાર, આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનાર અને તેનો સ્વીકાર કરનાર તે પોતે હતો અને છે; તો એનો સ્વતંત્રતાપૂર્વક નકાર કરનાર પણ પોતે જ હોઈ શકે. તેથી સામે આવી પડેલા યુદ્ધમાં જ્યારે પોતાનું મન ગોઠતું નથી, ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવામાં પણ પોતે સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે એમ પણ તે મનમાં માને છે; પરંતુ આ તેનું નર્યું અજ્ઞાન છે. જીવનમાં મળતા સર્વ પ્રસંગો,

પરિસ્થિતિ, કર્મ, વ્યવહાર, સંબંધ આદિથી જીવ કદી પણ અળગો થઈ શકતો નથી. તેના પૂર્વજીવનની રચનાનાં અને પુનર્જીવનની રચનાનાં તે બધાં અંગ છે; સાંકળરૂપ છે. જેમ શરીરનાં આંખ, કાન, હાથ, પગ વગેરે સ્થલ અંગો શરીરથી જુદાં નથી, તેમ ઉપર જણાવ્યું તે સર્વ માનવજીવનની સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે. કોઈ એને પોતા સાથે કશો સંબંધ નથી એમ ગણી ત્યાગ કરે; તોપણ તે બધું એનામાં સૂક્ષ્મપણે સંસ્કારની દશામાં રહેતું હોય છે જ. એટલે સાચી રીતે તો તે બધાથી મુક્ત નથી.

સમસ્ત વિશ્વ ને સંસાર ભગવાનનાં છે; કારણ કે એની ચેતનાશક્તિ જ સમસ્ત સંસારની બધી ક્રિયાઓની સંયોજક, નિયોજક, વિયોજક, વિધાતા ને નિયંતા છે. બધાંયે માનવી, બધા જ પ્રકારના જીવો, તેની સૂક્ષ્મ ગૂઢ રચનાની એક સળંગ ને સમગ્ર સાંકળરૂપે જ છે; તેથી કોઈ પણ પોતપોતાના આંકડાથી વિમુખ બની શકતો નથી. શ્રીભગવાન પોતાની મોહ-માયાથી જીવ માત્રને ભમાવે છે. સમસ્ત વિશ્વના રચના-વિકાસ અને તેના ગૂઢ દિવ્ય હેતુને, પ્રભુના દિવ્ય સંકલ્પને, મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા બિચારો જીવ તો પૂતળાંની જેમ બસ એક માત્ર નિમિત્તરૂપે જ વર્તે છે. આ મહાન તત્ત્વજ્ઞાન અર્જુનના હૃદયમાં ઊતરી શક્યું ન હતું. અર્જુન ભ્રમમાં પડેલો હતો. હજુ એનું આવરણ દૂર થયું ન હતું. આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તેના ક્ષણજીવી તરંગોમાં આમથી તેમ અફળાતો-ફેંકાતો દરેક માયામુગ્ધ જીવ કોઈ અને કોઈ આવી જ જાતની ભ્રમણામાં પડેલો હોય છે; કિંતુ સામાન્ય જીવમાં ને અર્જુનમાં ફેર માત્ર એ છે, કે તેને શ્રીભગવાનનો સંબંધ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે જીવનમાં રહ્યા કરેલો છે. શ્રીકૃષ્ણ

ભગવાન અર્જુનને પોતાનો ભક્ત બનાવવા ચાહે છે. તે જ્યારે કૃપા કરે છે, ત્યારે તેની કૃપાનો પાર રહેતો નથી. પોતે પોતાને પ્રગટ કરીને અર્જુનને તે વેળાએ દિવ્ય અંતર્દૃષ્ટિ આપે છે. એને સ્પષ્ટપણે અનુભવ કરાવે છે, કે આ સકળ સંસારનો કર્તા મનુષ્ય નથી, એટલું જ નહિ; પરંતુ માનવી માત્રનાં સકળ કર્મો તેમની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી, શક્તિથી કે બુદ્ધિથી નથી બનતાં; પરંતુ તેમની પ્રકૃતિમાં પ્રેરાઈ રહેલી ચેતના-શક્તિને આધારે તે તે સઘળું થયા કરતું હોય છે; પણ માનવી તેમાં પોતાપણાનું અભિમાન રાખ્યા કરતો હોય છે; એટલે તેમાં તે વધારે ને વધારે જકડાતો જાય છે. આ સંસારના ક્ષેત્રમાં સર્વત્ર જે અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધ ખેલાઈ રહેલાં છે, તે એની મેળે કદી પણ ઉદ્‌ભવતાં હોતાં નથી. જે જાતની શક્તિ-સામર્થ્યવાળી પરિસ્થિતિમાં જીવ હોય છે, તે પ્રમાણે એનું કર્મ રચાતું હોય છે અને તે પ્રમાણે જ આ સંસારના યુદ્ધક્ષેત્રમાં એને પ્રવૃત્ત થવાને યોજાવું પડે છે. સર્વ કોઈના જીવનમાં તેના જીવન–વહેણનો પટ નિશ્ચિત થયેલો હોય છે અને પ્રત્યેક જીવને પોતાના જીવનમાં એને એ રીતે વ્યક્ત કરવો પડે છે.

'તો પછી માનવી જીવને પોતાના વિષે સ્વતંત્રતા જેવું ભાન ઊઠ્યા કરે છે તેનું શું?' એમ સહેજે મનમાં પ્રશ્ન ઊઠે. જમીન પર વરસાદ પડતાં લીલાં અંકુરો ફૂટી નીકળે છે. એમાં જમીનમાં તે લીલોતરીનું ચેતનબીજ અંતર્ગત હતું જ, ને તેને માટી સાથે વરસાદનો સ્પર્શ થતાં તે ઊગી નીકળ્યું. જનસમાજ-નું અવલોકન કરતાં જણાશે, કે કેટલાકમાં, દાખલા તરીકે, સંગીતની વિદ્યા–કળા ખૂબ વિકસેલી હોય છે. સાધારણ રીતે તેવો સંગીતકાર પોતે અને બીજાં બધાં માને છે, કે તે અમુક કુશળ ઉસ્તાદ પાસે શીખ્યો અને આટલાં વર્ષો મહેનત કરી,

તેથી એવો પ્રવીણ થઈ શકયો; પણ એનામાં સંગીતને ઝીલવાની અને એ વિદ્યા–કળાનો વિકાસ કરે એવી અંતર્ગત ચેતનાશક્તિ જ ન હોત તો?–એનામાં સંગીતશક્તિ બીજરૂપે પડી રહેલી ન હોત તો? એટલે એનામાં પહેલેથી જ એવું 'કંઈક' હતું, કે જે સંજોગો મળતાં આપોઆપ બહાર ખીલી નીકળ્યું. એવી રીતે દરેક ક્ષેત્રમાં માનવીનું વ્યક્ત થવું થાય છે; કેમ કે માનવીની રચનામાં જ કંઈક એવું છે, કે જે વ્યક્ત થાય છે. એમાં કંઈ તે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા નથી.

માટી જો એમ સમજે, કે મેં મારામાંથી ઝાડ કે વનસ્પતિ ઉપજાવી તો તે અયોગ્ય છે. માટીમાં જ કંઈ એવું તત્ત્વ રહેલું છે, કે જે વરસાદ, તાપ વગેરે સંજોગો મળતાં વનસ્પતિરૂપે વ્યક્ત થાય. જો એમ ન હોત તો અળસિયાં વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિ માટીમાંથી કેમ થાય?

તેવી જ રીતે અવકાશમાં કે આકાશમાં પણ નિહારિકા અને તેમાંથી તારાની ઉત્પત્તિ થાય છે; કેમ કે આકાશમાં જ એવું કંઈક છે, કે જે એવી રીતે છેવટે વ્યક્ત થાય છે. એક નાના સરખા અણુમાં એક આખા શહેરનો વિનાશ કરવાની અંતર્ગત શક્તિ છે ને તે પણ સંજોગો મળતાં તેનું આપોઆપ એવું વિનાશકારક તત્ત્વ બની શકે છે, એ તો આપણી માહિતીની વાત છે.

નદીનો પ્રવાહ પણ એવી જ રીતે અંતર્ગત કંઈકના વ્યક્ત થવાથી થાય છે. પાણીનો ગુણ જ એવો છે, કે તે નીચાણવાળા ભાગે વહી જાય; એટલે આપોઆપ રેલો થાય છે અને ઘણા રેલા મળતાં નદી થાય છે.

જો બાળકમાં કંઈક અંતર્ગત એવું ન હોત, કે જેથી તે મોટું થઈ શકે; તો પછી માનવજાતિની હયાતી જ ન હોત. માના

પેટમાં, જ્યારે એને 'બાળક' પણ ન કહેવાય, એવી સ્થિતિમાં પણ, એના સહજ સ્વભાવથી એની અભિવ્યક્તિ થયા કરે છે. અંગ્રેજીમાં કેળવણી માટે 'એજ્યુકેશન' શબ્દ છે. તેનું મૂળ લૅટિન ભાષાના બે શબ્દો છે. ઈ એટલે બહાર અને ડ્યુકો એટલે હું ખેંચું છું. આમ એજ્યુકેશન એટલે અંદર હોય તે બહાર ખેંચી આણવું. કેળવણી કંઈ નવું જ તત્ત્વ-બાળકમાં જેનું બીજ જ ન હોય તેવું તત્ત્વ-બહારથી આણતી નથી. માત્ર બાળકમાં જે અંદર રહેલું જ છે, તેને તે બહાર ખેંચી આણે છે, ને વ્યક્ત કરાવે છે.

આમ સર્વ કંઈની રચનાના મૂળમાં જ એવું કશુંક રહેલું છે, કે જેનાથી કરી સર્વ કોઈ વ્યક્ત થયા કરે છે અને કર્મમાં પ્રવેશે છે, ને નવુંનવું રૂપાંતર પામે છે. એને તે તે પોતાની સ્વતંત્રતા છે એમ સમજે છે.

ભગવાનની ચેતનાશક્તિ બધામાં રહેલી છે, તે વ્યક્ત થયા કરવાની જ. એ વ્યક્ત થવાની ક્રિયા પણ તેના અંતરમાં ને તેની રચનામાં અંતર્ગૂઢ રહેલી જ છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યેક માનવજીવની પ્રકૃતિની અંદર પોતાની વિચારશક્તિરૂપે ઇચ્છા-શક્તિને સૂક્ષ્મપણે સંગ્રહી રાખેલી હોય છે, એને લીધે જ માનવીને પોતાની સ્વતંત્રતાનું ભાન તે કર્મક્ષેત્રની મર્યાદા પૂરતું થતું હોય છે. માનવી જીવ જો ખરેખર સ્વતંત્ર હોય, તો એનાં જીવનનાં સર્વ પાસામાં તે પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે જ વર્તવા શક્તિમાન હોવો ઘટે. માનવી પોતાના ઘરની મર્યાદામાં જ સ્વતંત્ર છે; મર્યાદા બહાર સ્વતંત્ર નથી અને પોતાના ઘરમાં પણ તે તદ્દન સ્વતંત્ર તો નથી જ. ત્યાં પણ એને ઘરનાં કેટલાંય સ્વજનો-ની ઇચ્છાને આધીન રહેવું જ પડે છે. આમ વિચારતાં જીવને લાગતી સ્વતંત્રતાનું ભાન પણ શ્રીભગવાને ઘડેલી માનવીની

પ્રકૃતિનો જ અંશ છે. જીવને નક્કી થયેલા પોતાના જીવનક્ષેત્રમાં જ એવી સ્વતંત્રતાનું ભાન જાગે છે અને એવા નિશ્ચિત થયેલા સાધનક્ષેત્રમાંથી ભાગી છૂટવાની સ્વતંત્રતા માનવીને નથી. માનવી જો ખરેખર એવો સ્વતંત્ર હોત, તો પોતાની બધી ધારણાઓ ફળાવી શકયો હોત. માનવી ધારે છે તે રીતે તેવું કશું પૂરું ફળાવી શકાતું નથી. એમ હોત તો તો નરસિંહ મહેતાના ગાવા પ્રમાણે, સૌ કોઈ શત્રુ મારીને મિત્ર જ રાખત અને ભવન પર છત્ર દાખવત. જીવનમાં સદ્‌ભાવના કેળવીકેળવીને જીવ માત્ર પ્રત્યે જે જીવ પ્રેમભાવ જ રાખે છે, તે પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર નથી. એને પણ ઊંધી રીતે જોનારા ને સમજનારા જીવો હોય છે; એટલે બુદ્ધિથી વિચારતાં માનવી કોઈ રીતે સ્વતંત્ર નથી. માનવી જો પોતાની વિચારશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ ને ચિચ્છક્તિને યોગ્ય રીતે કેળવીને, ખીલવીને, ઉપરનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજી લે અને શ્રીભગવાને નિર્મેલી વિશ્વરચનાના સાધન–સંગ્રામમાં શ્રીભગવાને જ આપેલાં શક્તિ અને સામર્થ્ય પૂરેપૂરાં અજમાવે; કર્મનાં કર્તૃત્વની અને એનાં ફળની આકાંક્ષા અને કામનાની પૂરેપૂરી નિરર્થકતા મનથી સમજી લે, જે છે ને જે મળે છે ને જે મળશે, તે બધું એની પ્રસાદીરૂપ ગણી એને સ્વીકારી લે અને પોતાની પ્રકૃતિ અને અવસ્થાને યોગ્ય હૃદયની પ્રેરણાથી જીવનસાધનામાં જો લાગી જાય, તો તે જીવનસંગ્રામમાંથી મુક્ત થઈ શકે અને તેનું જીવતર ધન્ય થઈ જાય. માનવી જો આવી રીતે ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગ-ભાવે પોતાનું જીવન શ્રીભગવત્પ્રીત્યર્થે જ ગાળવાનું કરે, તો તેને રાગ, દ્વેષ, સુખ અને દુઃખ, શોક અને મોહ વગેરેનું કંઈ કારણ રહેતું નથી; અને મનમાં તેવું જ્ઞાન ઊગે, તો કોઈ પણ પ્રકારનો વિષાદ જાગવાનો

સંભવ પણ રહેતો નથી.

દરેક માનવી પોતાના કાર્યમાં કઈ રીતે દોરાય છે, તે આપણે વિચારવું જોઈશે. શ્રીહરિની અકળ અને અટળ વિશ્વ-રચનાના દિવ્ય ગૂઢ હેતુના ફલનાર્થે વિશ્વની પ્રકૃતિ અને જીવની પોતાની પ્રકૃતિ, એનાથી ચલાયમાન થઈને, પોતાના જ જીવનક્ષેત્રને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક માનવી કર્મમાં પ્રેરાતો જતો હોય છે; કિંતુ પ્રત્યેક માનવીની વિચારશક્તિનો વિકાસ જેજે પ્રમાણે થતો જાય છે, તેતે પ્રમાણે તેના આકાર પણ થતા જતા હોય છે. માનવીનું માનસ તેની રચેલી દુનિયાની મર્યાદામાં જ રમ્યા કરે છે. તેનાથી છૂટું તેનું જવું, રહેવું, ઊડવું, જીવવું, ઘણું કરીને શક્ય હોતું નથી. પ્રત્યેક માનવીને પોતપોતાના કર્મક્ષેત્રની મર્યાદા હોય છે. તે મર્યાદાનો વિસ્તાર પણ તે ધારે તેમ કરી શકતો નથી. માનવીની માનસિક દુનિયા પણ જુદાજુદા પ્રકારની હોય છે. કોઈકની ઇંદ્રિયોની લોલુપતા-માં, તો કોઈકની લૌકિક સંપત્તિમાં, તો કોઈકની દુનિયામાં માનમરતબો મેળવવામાં સમાયેલી રહ્યા કરે છે. કોઈકની સત્તાની પ્રાપ્તિમાં, કોઈકની સદ્‌ગુણ–પ્રાપ્તિમાં, કોઈકની અનુયાયી મેળવવામાં ને તેમને દોરવામાં, કોઈની સમાજરચનાના તેમને ગમેલા ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં કે પોતાના કોઈ સમૂહ કે ભૌગોલિક મર્યાદાથી અંકાયેલા દેશમાં કે પોતાને મનગમતા મંતવ્યના ફેલાવામાં કે મનગમતી રીતે પોતાની કલ્પના મુજબની માનવ-સેવામાં, કોઈની ભૌતિક કે માનસિક વિજ્ઞાનની કોઈ શાખાના લક્ષણની શોધમાં કે કલ્પનાને કે લાગણીને શબ્દનો આકાર આપવામાં, કોઈની સ્વજનોને સહાયરૂપ કે વિઘ્નરૂપ થવામાં, વેપારઉદ્યોગ વગેરેમાં, કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓના વમળમાં કે તેમાંથી કોઈ પણ એક કે વધારેના તીવ્ર અનુશીલનમાં—એવી-

એવી અસંખ્ય જુદીજુદી જાતની પણ તેમ છતાં સંકુચિત પટમાં સમાયલી હોય છે.

જેટજેટલા પ્રકારની વાસના, કામના, લાલસા, આશા, ઇચ્છા, વૃત્તિ અને ભાવના છે, તેટતેટલા પ્રકારની તેવાતેવા જીવની તેવીતેવી સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી રહે છે. જીવની જેજે પ્રકારની જેજે કામપૂરતી વૃત્તિ રહ્યા કરે છે, તે પ્રકારે જ માનવી દોરવાયા જતો હોય છે, ને તેતે કર્મક્ષેત્રની મર્યાદામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ તે પ્રમાણે કર્યા કરે છે. તેમાં યે વળી કોઇક જ જીવ એવો હોય છે, કે જે પોતાની સમગ્ર શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરે છે; કિંતુ તેવા કર્મનું ભલેને ઉત્તમ પરિણામ આવતું હોય; તોપણ માનવી પોતાની જાતને પોતાના મનની ક્ષુદ્ર સીમાની અંદર જકડી લે છે-બાંધી રાખે છે. વિચાર તેવી સૃષ્ટિ, વિચાર કે વૃત્તિની પાર જવાને તે સમર્થ થતો નથી. અને આખરે તો એણે દ્વંદ્વની ભૂમિકા ઉપર કરેલાં કર્મોનાં તેતે જાતનાં પરિણામો-તે ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તોપણ-તેને સ્વીકારવાં જ પડે છે. જીવ માત્રની કર્મની ભૂમિકા પણ જુદાજુદા પ્રકારની હોય છે. જેવી ભૂમિકાનો જેવો હેતુ હોય છે, તેટલાને તેવા પ્રમાણમાં જીવની વૃત્તિ તેવી થવાનો સંભવ રહે છે. સાંસારિક વૃત્તિમાં માત્ર જે જીવ ખૂંચેલો રહ્યા કરે છે અને એવી બસ એક સ્વાર્થની પરંપરામાં જે જીવ જકડાયેલો રહે છે, તેના કરતાં જે જાવે સારા યે દેશ, જાતિ કે સમાજના કલ્યાણને લક્ષમાં રાખીને-પોતાના સ્વભાવને યોગ્ય ભાવમાં વિકસાવવાને-જે કર્મ કર્યા કરે છે, તો તેવો જીવ પોતે પસંદ કરેલા કર્મક્ષેત્રની ઉચ્ચતર કક્ષાને ગુણ-ભાવને પરિણામે દૈહિક અને કૌટુંબિક વૃત્તિના ટૂંકા કુંડાળા-માંથી વધારે મોકળો થતો જાય છે; કિંતુ આવા ઉચ્ચ ક્ષેત્રના

કર્મમાં પણ જે જીવ રાગદ્વેષની ભૂમિકાને કાયમ રાખીને જ અથવા તો તે ભૂમિકા પરથી જ જો કામ કરવાનું રાખે છે, તો તે કર્મનું ક્ષેત્ર ઊંચી ભાવનાનું હોવા છતાં સાંસારિક કર્મક્ષેત્રવાળા જીવના ગુણ-વિકાસમાં અને બીજા ઊંચા કર્મક્ષેત્રવાળા **જીવ**ના ગુણ-વિકારાની સ્થિતિમાં કશો ફેર પડતો નથી. કર્મનું ક્ષેત્ર ઊંચું હોય કે નીચું, તેના પર કર્મના પરિણામનો આધાર નથી; કિંતુ પોતપોતાને મળતા જતા કર્મક્ષેત્રમાં માનવી પોતાના મનનો જીવતો-જાગતો હેતુ કેવા પ્રકારનો રાખે છે, તેના પર કર્મના કનિષ્ઠ કે ઉત્તમ પરિણામનો આધાર રહે છે. દેશ, જાતિ કે સમાજના કલ્યાણમાં-સેવામાં-પડેલો માનવી **જીવ** દૈહિક કે કૌટુંબિક સંબંધોની અવગણના કરી શકે નહિ. જો તે તેમ કરે, તો તેની સેવાનો દાવો ખોટો ઠરે. પોતાને મળતા જતા કર્મક્ષેત્રમાં પોતાના જીવનઆદર્શનો હમેશાં જે સુમેળ સાધવાને હૃદયની ચેતનાભરી ઉત્કટ જાગૃતિથી એકધારો પ્રયત્નશીલ રહે છે, તે માનવીનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઉન્નત બનતું જાય છે. તેતે કર્મ કરવાના સમયે જો તે માનવીના અંતઃકરણનું વલણ તેના જીવનધ્યેયને અનુરૂપ હોય ને તે સાથેસાથે તેને યોગ્ય જીવતીજાગતી ધારણા તેમાં (કર્મમાં) એ રાખ્યા કરે, તો એનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહં નિર્મળ થતાં જાય છે; કારણ કે કર્મના ફળનો, કઈ કઈ ભૂમિકા પર એ બન્યા કરે છે એના પર સકળ આધાર રહે છે. જે માનવી પોતાની ક્ષુદ્ર વાસનાઓને-સ્વાર્થને છોડી એક માત્ર પારમાર્થિક જીવન સતત એકધારું ગાળવાનું કરે છે, તે સાપેક્ષ રીતે ઉચ્ચ જીવનનો અધિકારી બને છે ખરો; પરંતુ તે તે ક્ષેત્રનાં થતાં તેતે કર્મથી, જો તેની માનસિક ભૂમિકામાં મૂળભૂત ફેરફારો થયા કરતા, અથવા પોતાના જીવનનો સર્વાંગી

વિકાસ થતો તે ન અનુભવી શકે, તો તેના ધ્યેયની તમન્નામાં ને તેના આચરણની ભાવનામાં ક્યાંક વિસંવાદ છે, તે વાત નક્કી. જ્યાં વિસંવાદ ત્યાં અશાંતિ. જ્યાં અશાંતિ ત્યાં વિકાસની રૂંધામણ. એવી રીતે જે કર્મક્ષેત્રની આંતરિક પ્રવૃત્તિમાં તટસ્થતાથી, નિરપેક્ષપણે પોતે પોતાને જોતો રહે છે, તે પરમાર્થપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધી શકે છે. કર્મ કરતી પળે માનવીનું મન કેવાકેવા તુક્કા ઉઠાવે છે અને કેવીકેવી રીતે તેમાં પ્રેરાતું હોય છે, તે તેણે જાણવું જ પડશે. ત્યાં પણ યુદ્ધ જ થતું હોય છે. તેવું યુદ્ધ જ્ઞાન-ભક્તિ-યોગની યોગ્ય સમજણપૂર્વક ખેલ્યા કરવાનું જે રાખે છે, તે જીવનો ભાવનાવિસ્તાર પણ થતો જ રહે છે. અનેક પ્રકારની ક્ષુદ્ર મર્યાદાઓમાંથી પોતે મુક્ત થતો જતો તે પોતાને અનુભવશે. મનુષ્ય એક માત્ર શ્રીભગવાનની સેવારૂપ સર્વોત્તમ જીવનધ્યેયને પોતાના અંતઃકરણથી લક્ષમાં રાખીરાખીને જેજે પરિસ્થિતિ મળતી જાય, તેમાંના પોતાના સ્વધર્મને પિછાનીને યથાયોગ્ય યથાપ્રાપ્ત આચરણ કરે, તો તે કર્મ દ્વારા જ સંસાર-બંધનમાંથી પૂરેપૂરો મુક્ત થઈ શ્રીભગવાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. માનવી હૃદયની ભાવના કેટકેટલી સર્વોત્કૃષ્ટ અને કેટકેટલા પ્રમાણમાં જીવતીજાગતી કર્મ કરતી પળે રહે છે, તે પ્રમાણે કર્મના પરિણામનો આધાર રહે છે. તેવી રીતનાં થતાં કર્મોથી ઉત્પન્ન થતા આગલાપાછલા કોઈ દોષ કે ગુણ બંધનકર્તા બનતા નથી. શ્રીભગવાનની ભક્તિ, જ્ઞાન ને યોગ અને ધ્યાનની એકાગ્ર, કેન્દ્રિત અને સમગ્ર હૃદયની ભાવનાથી આદરાયેલાં અને તેવા જીવન-આદર્શના સ્વધર્મથી અનુષ્ઠાતાં કર્મોમાંથી કશું ઊંધું નીપજી શકતું નથી. કશું ઊંધા જેવું દેખાય, છતાં તેનું પરિણામ તો શ્રીભગવદ્‌ભાવનાની પરમ કલ્યાણની

સ્થિતિમાં જ પરિણમે છે, તે વાત નક્કી છે.

જીવનની તેવા પ્રકારની સાધનાના કર્મોમાં હૃદયમાં સુમેળ જાગેલો ને જામેલો હશે; છતાં તેવાં કર્મોના બાહ્ય સ્વરૂપમાં કદીક સાત્ત્વિક ઉગ્રતા પણ આવી જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. ત્યાં પણ યુદ્ધ જ રહેલું છે. એવા કર્મના ક્ષેત્રમાં ભગવાન બ્રહ્માનું સર્જન પણ હોય, ભગવાન વિષ્ણુનું રક્ષણ અને પોષણ પણ હોય અને ભગવાન શંકરનું વિનાશકારી તાંડવ પણ હોય; પરંતુ કશુંક ઉપરથી દેખાતું હોય, તે પરથી કશાનો ખ્યાલ બાંધી લેવો તે જ્ઞાનયુક્ત નથી. જેની અંતરની ભૂમિકા તદ્દન શાંતિવાળી ને પ્રેમભાવથી અવિચ્છિન્નપણે સંપૂર્ણ એકતાના આનંદભાવવાળી હોય છે, તેના કર્મના આકારપ્રકાર સામાન્ય માનવ**જીવ** કરતાં કોઈ જુદા જ પ્રકારના હોવા જોઈએ એવું અનુમાન સ્થૂલ રીતે પૂરેપૂરું સાચું નથી. તેવા કેટલાકની બાબતમાં સ્થૂલ રીતે તેમનાં કર્મનો આકાર ને પ્રકાર જુદો પણ હોય છે, તેમ જ વળી જીવનની સાધનાની સર્વોત્કૃષ્ટ દશામાં પણ તે તે સમયના યુદ્ધની ભયંકરતા જુદીજુદી હોય છે. તેવી દેખીતી ભયંકરતા એ નરી સ્થૂલ ભયંકરતા છે, એમ માનવું એ ભ્રમજનક છે. આધ્યાત્મિક જીવનની સાધનાની ભૂમિકાનો પ્રકાર પણ બદલાતો જતો હોય છે. જેમજેમ ભૂમિકા બદલાય, તેમતેમ પ્રકાર ને આકાર પણ બદલાય. એક કર્મ જે સંસારી ઘરેડમાં પડેલો માનવી કરે, તેનું તે જ કર્મ સર્વોત્કૃષ્ટ કક્ષામાં પહોંચેલો આધ્યાત્મિક જીવન-સાધનાવાળો **જીવ** કરે તે બંનેમાં કર્મ એક હોવા છતાં તેમના બંનેની આંતરિક મનોભાવનામાં સ્પષ્ટ ફેર હોય છે. પહેલો **જીવ** વાસનાથી ભરપૂર છે, જ્યારે બીજો સાત્ત્વિક જીવનના માધુર્યથી ભરપૂર હોય છે. કોઈ પણ માનવી પોતાની આવી પડેલી

પરિસ્થિતિમાંથી ભાગી જઈ કદી પણ છુટકારો મેળવી શક્તો નથી. દેખીતી રીતે કોઈ તેવો છુટકારો મેળવે છે, તો કંઈ તે પરિસ્થિતિનાં તે કર્મના વિચાર કે તે કર્મની સુખ-દુઃખાદિ વૃત્તિ તેને કદી છોડી શકતી નથી. જે માનવી જે જાતની પરિસ્થિતિમાં આવી પડ્યો હોય તેમાં તેને તે પ્રમાણે જોડાવું જ પડે છે. 'જોડાવું' પડવાના અર્થમાં જ સંગ્રામ રહેલો છે. આવા સંગ્રામમાંથી મુક્ત થવાનો એક માત્ર રામબાણ ઉપાય-અંતરથી અંતરમાં શ્રીભગવાનને આપણા જીવનરથનો સારથિ બનાવી દઈને, ભાવનાથી તેને ભાવનામાં દૃઢપણે સ્થાપન કરીને, જીવનનાં સર્વ કર્મોમાં, આદિ, મધ્ય અને અંતમાં, તેને તેના સંચાલકના ભાવમાં ને રૂપમાં નીરખ્યા કરી અને તેના ચરણ-કમળમાં સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે આત્મસમર્પણ કરવામાં જ રહેલો છે. શ્રીભગવાન દ્વારા મળેલા સંસારક્ષેત્રની મર્યાદામાં અને એ મર્યાદાના વિસ્તારમાં પણ તેણે કૃપા કરીને આપેલા શક્તિસામર્થ્યનો તેની જ જીવનભાવનાને અર્થે હૃદયથી ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગ-ધ્યાનપૂર્વક ઉપયોગ કર્યા કરી, તેના અટળ વિધાન અનુસાર મળતા જતા સંગ્રામના અંતર્બાહ્ય રૂપમાં જ્યારે જ્યારે જે પ્રકારનું જે કંઈ ઉદ્ભવ્યા કરે, એનો હૃદયથી સત્કાર કરવો જ પડશે; એટલું જ નહિ; પરંતુ જીવનનું દિવ્ય ઉચ્ચતમ ભૂમિકાઓ પર આરોહણ કરાવવા, તેનામાં પ્રભુતા પ્રગટાવવા, જીવનના આદર્શને તેજસ્વી રાખીને જીવનની સાધનાને વધારે પ્રજ્વલિતપણે તેના એક પછી એક ઊંચાં શિખરો કુદાવતી આપણે કરવી જ પડશે.

જીવનમાં જ્ઞાન-ભક્તિ-યોગપૂર્વક શ્રીભગવાનના યંત્ર બનવાને માટે અથવા તો જીવનની તેતે અવસ્થા પછીની સ્થિતિમાં, તેવા ભાવનું સ્વરૂપ જીવતું રહે તે કાજે, તેતે

ભૂમિકાઓમાં પણ યુદ્ધ આવવાનું જ. તે યુદ્ધ વળી જુદી જ તરેહનું હોય છે; કિંતુ જીવનની ઉચ્ચતર અને દિવ્ય થતી જતી ભૂમિકાઓમાં યુદ્ધની મથામણ પણ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ થતી જાય છે. જીવનની જે પ્રકારની ભૂમિકા પર પોતે ઊભો હોય, તે પ્રકારના હેતુની સમજણથી તેને ઓળખવાનું કે સમજવાનું બહુ ઓછા જીવથી બની શકે છે. અર્જુન સાથે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઘણો સમય રહેલા છે, છતાં તે તેમને પૂરા ઓળખી શક્યો નથી; પરંતુ શ્રીભગવાન તેને કૃપા કરીને અંતર્દૃષ્ટિ આપે છે અને તેને સકળ જગત માત્ર મૃત્યુના જડબામાં પળેપળ જકડાયેલું દેખાય છે, એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હૃદયથી હૃદયમાં કરાવે છે, ત્યારે જ તેની ભ્રમણા ભાંગે છે અને પોતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને 'હે કૃષ્ણ! હે સખા!' એમ કહી સંબોધેલા, તે કેટલું બધું અજુગતું હતું, એ એને સૂઝે છે અને એવા વર્તનનો એને હૃદયમાં આઘાત પણ થાય છે. એવા સંવેદનથી એનું હૃદય ગદ્ગદ બની જાય છે અને તે શ્રીકૃષ્ણની ક્ષમા માગે છે. જીવનની તેવી પળે જ ભગવાનની શરણાગતિનું માનવીને ભાન પ્રકટે છે. જ્યારે માનવી પોતાનાં જીવકરણોના સ્વધર્મ છોડી ભગવાનને શરણે જાય છે, ત્યારે ભગવાન એને એનાં બધાં પાપોમાંથી મુક્ત કરે છે. મનનો સ્વધર્મ સંકલ્પ-વિકલ્પનો, બુદ્ધિનો સ્વધર્મ એને પટ આપવાનો, ચિત્તનો સંસ્કારનો અને પ્રાણનો કામનાનો હોય છે, અને અહં તે બધાંને તે વૃત્તિ અનુસાર ગતિમાં પ્રેરે છે. આ અને તેનાથી પણ બીજાં સૂક્ષ્મ કરણોના સ્વધર્મને જે જીવ સંપૂર્ણપણે છોડી દે છે, તેને કર્મબંધન નથી; જેને કર્મબંધન નથી, તેને યુદ્ધ પણ નથી. "સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ" અહીં 'બધા ધર્મો છોડીને' એવું સૂચન શ્રીભગવાન અર્જુનને કરે છે. માનવી જીવથી એવા ધર્મો કંઈ એમ ને

એમ છૂટી શકતા નથી; એટલે જે જીવને એ બાબતની ધગધગતી તમન્ના લાગેલી છે, તેને તેના આધારનાં કરણોના તેવાતેવા પ્રકૃતિ-જન્ય ધર્મોથી મોકળા થવા કાજે ઝૂઝવું જ પડે છે. આવા ધર્મોને છોડવા એ મહાન ભગીરથ કાર્ય છે, એવું કેટલાકનું કહેવું છે ને માનવું છે; કિંતુ જીવનના ધ્યેય માટે હૃદયની તાલાવેલી જેને લાગેલી છે, તેવા મનુષ્યને ધ્યેય પરત્વેની ચેતનાભરી જાગ્રતિ રહે છે જ. જેને એવી જીવતી જાગ્રતિ રહે છે, તેવાને માટે પોતાનાં કરણોના પ્રકૃતિજન્ય ધર્મો છોડવા, એ અઘરું બનતું નથી. કોઈ મોટા વેપારીને ત્યાં ભારે રકમનો સોદો કરવા કોઈ ઘરાક આવે છે, તેનું વર્તન, તેની રીતભાત, પહેરવેશ અને હલનચલન, એટલાં બધાં વિચિત્ર ને બેહૂદાં હોય છે, કે તે ધૃણાને પાત્ર લાગે ને મનમાં સહેજે ક્રોધ ઉદ્‌ભવે; પરંતુ વેપારીના મનમાં 'ક્રોધ કરીશ તો આવડો મોટો સોદો બગડી જશે' અને થવાના સોદાની સાથે પેલાની બધી વિચિત્રતા અને બેહૂદાપણાને કશો સંબંધ નથી, એવી મનમાં સમજ રહેતી હોવાથી તે ક્રોધને ઊગવા દેતો નથી. આ હકીકત બરાબર સમજી શકાય તેવી છે. ઘરાક એવો હતો, કે સ્વાભાવિક ક્રોધ ચઢે; પરંતુ વેપારીના દિલમાં સોદો બગડી જવાની જાગૃતિ રહેતી હોવાથી ક્રોધને નિવારી શકવામાં એને જરાકે મુશ્કેલી પડતી નથી. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સાધકના હૃદયમાં જો પોતાના જીવનધ્યેયની ચેતનાભરી અખંડ જાગૃતિ હોય, તો બધા પ્રકૃતિ-ધર્મો છોડવાનું તેને માટે જરાકે મુશ્કેલ નથી. સાધકનું પોતાના જીવનધ્યેય પરત્વેનું, પોતાના આધારનાં બધાં કરણોનું, ધ્યેયને યોગ્ય જ્ઞાન-ભક્તિ-યોગની ભાવનાવાળું વલણ રહ્યા કરે, તો શ્રીભગવાને તેને બધાં પાપોમાંથી મુક્ત કરવાનું અભય વચન આપી રાખ્યું છે. અજ્ઞાની

કે જ્ઞાની, સર્વ કોઈના જીવનમાં, જીવનની સર્વ પ્રકારની ભૂમિકા પર યુદ્ધ તો રહેલું જ છે અને એ યુદ્ધનો માનવી જે રીતે સ્વીકાર કરે છે અને જે હેતુથી ને જે ભાવનાથી તેમાં પોતે પરોવાય છે, તેના પર એના જીવનવિકાસનો આધાર રહેતો હોય છે. યુદ્ધ વિના મંથન નહિ. મંથન વિના કશાનો ઉકેલ નથી.

આમ યુદ્ધથી જ જીવનનું વિકસન અને ઊર્ધ્વારોહણ થતું હોય છે. એ કારણે શ્રીભગવાને અર્જુનને યુદ્ધના ક્ષેત્ર પર બોધ આપ્યો છે, તેનું રહસ્ય કેવું ગૂઢ છે અને તે કેટકેટલો યથાર્થ છે!

★

આ જ લેખકનાં અન્ય પ્રકાશનો

પુસ્તકનું નામ	મળવાનું ઠેકાણું	કિંમત
૧ મનને	સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય	૦—૩—૦
૨ તુજ ચરણે	અમદાવાદ	૦—૪—૦
૩ હૃદયપોકાર	,,	૧—૦ ૦
૪ ગંગાચરણે	,,	૦—૮—૦
૫ કર્મગાથા	,,	૧—૦—૦
૬ પ્રણામ–પ્રલાપ	કેળવણી ખાતું સાયલા સ્ટેટ સાયલા, (કાઠિયાવાડ)	૧—૮—૦
૭ પુનિત પ્રેમગાથા	છપાય છે.	

કેટલાક અભિપ્રાયો

હૃદયપોકાર:—"સાધકોને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે. અસિધાર પર ચાલનારાને ચેતનાપ્રેરક છે, આવું સાહિત્ય જનતા માટે કલ્યાણકારક છે."

દેવકૃષ્ણ જોષી, કેનેનોર (મલબાર)

ગંગાચરણે:—"ભક્ત કવિની તન્મયતાને ધન્ય છે. ગંગાના પ્રવાહ જેવા જ શુદ્ધ અને નિર્મળ હૃદયભાવોથી ભરેલું આ પુસ્તક મારે માટે ઘેરબેઠાં ગંગાસ્નાન જેવું થઈ પડયું છે."

પ્રેમશંકર ભટ્ટ, આચાર્ય બાલમંદિર ઘરશાળા. **ભાવનગર**

તુજ ચરણે:—"પુસ્તિકા મળી. દરિયે લઈ ગયેલો. આખાનો પાઠ કરી ગયો. મિત્રોને આપવા માટે 'તુજ ચરણે'ની પચાસ પ્રતો અમદાવાદથી મોકલવા માટે લખેલ છે."

હરખચંદ મોતીચંદ, ચોરવાડ

કર્મગાથા:—'કર્મગાથા'નો આનંદપૂર્વક સત્કાર કરું છું, આ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રકટ કરી તમે એક પ્રકારની સેવા કરી રહ્યા છો, તે બદલ ગુજરાત તમારું ઋણી રહેશે.

કવિ પૂજાલાલ, શ્રીઅરવિંદ આશ્રમ; **પોંડિચેરી**

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

શાસ્ત્રગ્રંથો–મૂળ તથા અનુવાદ

પુસ્તકનું નામ	પૃષ્ઠ	કિંમત	પોસ્ટેજ
શતશ્લોકી અને **બીજાં ચાર રત્નો**–શંકરાચાર્ય:	૨૦૦	૦–૧૨	૦–૨
સ્તોત્ર–સંગ્રહ– શંકરાચાર્ય: ભક્તિ ને વેદાંત–સ્તોત્રો	૨૨૦	૦–૧૦	૦–૨
સર્વવેદાંત–સિદ્ધાંત–સારસંગ્રહ–શંકરાચાર્ય: ...	૨૨૪	૧–૪	૦–૩
વિવેકચૂડામણિ–શંકરાચાર્ય :	૧૬૦	૦–૧૨	૦–૨
જીવન્મુક્તિવિવેક–મુમુક્ષુઓ માટે પ્રાચીન ગ્રંથ ...	૨૨૦	૧–૪	૦–૨
મહાવાક્ય–રત્નાવલિ–	૧૮૪	૦–૧૨	૦–૨
અષ્ટાવક્રગીતા–	૭૨	૦–૮	૦–૧
ઉપનિષદો–૧૧૨–નીચે પ્રમાણે ત્રણ ગ્રંથોમાં			
એકાદશ ઉપનિષદ્–	૪૫૨	૨–૮	૦–૫
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ	૨૪૮	૧–૮	૦–૩
સો ઉપનિષદો–પહેલાં ૨૩ મંત્રો સાથે-પછીનાં ૭૭ ઉપનિષદોનું માત્ર ભાષાંતર–સારરૂપે	૭૪૪	૪–૦	૦–૭
વિદુરનીતિ–સરલાર્થ સાથે	૧૬૮	૦–૧૨	૦–૨
મનુસ્મૃતિ– ,, ,, ...	૬૪૦	૩–૦	૦–૬
આર્યધર્મનીતિ અને **ચાણક્યનીતિસાર**–પસંદ કરી ચૂંટેલા ધર્મનીતિના શ્લોકો ...	૨૦૮	૦–૮	૦–૨
વૈદિક વિનય–૩૬૦ વેદમંત્રો વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૮૪૦	૩–૧૨	૦–૮
બળવાન બનો !–કર્મનો શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ	૧૧૨	૦–૮	૦–૨
એકાદશ સ્કંધ–શ્રીમદ્ ભાગવતનો	૪૭૨	૧–૪	૦–૫
વિષ્ણુસહસ્રનામ–	૧૨૮	૦–૪	૦–૧
ધમ્મપદ–સંપાદક : પં૦ બેચરદાસ દોશી: ...	૧૬૨	૧–૦	૦–૩
શાંતિપર્વ-મહાભારતનું–રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મ, ચાર વર્ણ તથા આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો વગેરે	૮૫૬	૭–૮	૦–૧૪

મહાભારત—દળદાર ૭ ગ્રંથોમાં રૂા. ૪૫)

'જેણે મહાભારત વાંચ્યું નથી, તેનું ભારતવાસી હોવું વ્યર્થ છે ....'

૧–આદિ ને સભાપર્વ
૨–વન ને વિરાટપર્વ
૩–ઉદ્યોગ ને ભીષ્મપર્વ
૪–દ્રોણપર્વ
૫–કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક ને સ્ત્રીપર્વ
૬–શાંતિપર્વ
૭–અનુશાસન, આશ્વમેધિક, આશ્રમવાસિક, મૌસલ, મહાપ્રાસ્થાનિક અને સ્વર્ગારોહણપર્વ

કદ ૭ાા×૧૦ : કુલ પાન ૫૨૦૮
પાકાં પૂઠાં : ૨૭ ચિત્રો સાથે

ટપાલ ખર્ચ રૂા. ૬)

આવા મોટા અક્ષરો

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ—વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ ને નિર્વાણ—આ છ પ્રકરણો—ચાર દળદાર ગ્રંથો	૧૯૦૮	૧૨–૦	૨–૧
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ—બૃહદ્ યોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ	૫૫૪	૨–૮	૦–૫
વિચાર–સાગર—વેદાંતના દોહનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન ...	૪૩૨	૨–૮	૦–૫
શ્રીમદ્ ભાગવત—બે ગ્રંથમાં ભાષાંતર, નવી ૧૧મી આ.	૧૨૪૦	૮–૦	૧–૬
,, ,, —ભાગ ૨જો (આ. ૮મી) છૂટક મળશે.	૬૬૭	૩–૦	૦–૧૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત—સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરો	૯૨૮	૬–૦	૦–૧૫
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી—સં૦ સ્વામી સ્વયં-જ્યોતિતીર્થ :	૨૦૮	૧–૪	૦–૨
આત્મરામાયણ—રામાયણનાં પાત્રોના લાક્ષણિક અર્થો દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતું સરળ પુસ્તક ...	૧૪૦	૦–૧૨	૦–૨
મોક્ષમાળા—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત	૧૮૦	૧–૪	૦–૩
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય—	૧૬૮	૧–૦	૦–૨
સ્વરૂપવિચાર—ગુરુ–શિષ્યના સંવાદરૂપે તત્ત્વોપદેશ	૧૦૪	૦–૧૦	૦–૨
તુકારામગાથા—બે ગ્રંથમાં—ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-પ્રેરક અભંગોનું સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬–૦	૦–૧૫

શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ—ભાગ ૨જો	૩૧૨	૨—૦	૦—૪
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો :			
વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ—(૧)	૫૬૪	૨—૮	૦—૬
સદુપદેશો ઇત્યાદિ—(૩)	૫૨૦	૨—૮	૦—૫
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો:			
ભક્તિયોગ—આવૃત્તિ ૨જી (૮) ...	૩૮૪	૧—૮	૦—૪
રાજયોગ અને જ્ઞાનયોગ—(૧૦, ૧૧)	૫૬૦	૨—૦	૦—૫
પાતંજલ યોગસૂત્ર—વિવેકાનંદના વિવેચન સાથે	૧૯૨	૧—૦	૦—૩
જ્ઞાનયોગ—વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો	૨૩૬	૦—૧૨	૦—૨
રાજયોગ—પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦—૧૨	૦—૨
વિવેકાનંદસાર—વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી	૨૬૪	૨—૦	૦—૪
આખ્યાનમાળા—(૧) સ્વ૦ અનંતપ્રસાદ : ...	૭૦૮	૩—૦	૦—૭
,, ,, (૨) ,, ...	૭૨૦	૩—૦	૦—૬
ઉપદેશસારસંગ્રહ—શ્રી.તિરુવલ્લુવરનો વેદતુલ્ય બોધ	૩૮૪	૧—૮	૦—૪
સુબોધરત્નાકર—ધર્મનીતિપ્રેરક ૧૦૫ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો	૩૦૦	૧—૮	૦—૪
વિભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા— ...	૧૬૪	૦—૪	૦—૨
પ્રભુમય જીવન—આવૃત્તિ ૮મી	૧૯૨	૦—૧૨	૦—૨
માણિક્યસ્મૃતિ—લે. માણેકલાલ જમનાદાસ મ્હલારજી:	૫૫૨	૨—૦	૦—૪
શ્રીજ્ઞાનસૂર્યોદય—પૂર્વાર્ધ ભાગ ૩, ,,	૧૪૪	૧—૦	૦—૨
શ્રીજ્ઞાનસૂર્યોદય—ઉત્તરાર્ધ ભાગ ૩, ,,	૧૧૦	૦—૧૦	૦—૨
શ્રીજ્ઞાનસૂર્યોદય—ઉત્તરાર્ધ પ્રથમ ભાગ (જ્ઞાનયોગ),,	૨૧૪	૨—૦	૦—૩
જ્ઞાનસૂર્યોદયાખ્ય—મહાગ્રંથપ્રવચન	૨૭૨	૧—૮	૦—૪

રામાયણ

ગિરધરકૃત રામાયણ—કર્તાની હસ્તપ્રત ઉપરથી . .	૭૬૨	૪—૮	૦—૧૦
તુલસીકૃત રામાયણ—(બે ભાગ) ૩૨ ચિત્રો	૧૨૦૦	૮—૦	૧—૫
,, ,, —ભાગ ૨જો—આ. ૭મી—છૂટક મળશે.	૬૪૦	૩—૦	૦—૧૧
વાલ્મીકિ રામાયણ—નવી આવૃત્તિ છપાશે.			
,, ,, —ભાગ ૨જો (આ. ૩જી) છૂટક મળશે.	૭૬૪	૩—૦	૦—૧૨

સ્વ૦ પઢિયારકૃત પુસ્તકો

સ્વર્ગનું વિમાન—ભક્તિનો મહિમા સમજાવતા ૩૨૫ દા.	૩૭૨	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગની કૂંચી—સદ્‌વર્તન રાખતાં શીખવનારો બોધ	૩૭૨	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગનો ખજાનો—ભક્તિમાર્ગ સમજાવતા ૧૨૫ દા.	૩૧૨	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગનો પ્રકાશ—જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો ...	૩૩૬	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગની જિંદગી—કંગાલ મનોદશા માટે ભોમિયારૂપે	૩૦૦	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગનો આનંદ—ભક્તિ ને તેના પ્રકારોની સમજ	૩૬૦	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગની સીડી—મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પગથિયાં	૩૬૦	૨—૦	૦—૪
સ્વર્ગની સડક—સ્વર્ગના ટૂંકા ને સરળ રસ્તાનું સૂચન	૪૬૮	૨—૦	૦—૫
સંસારમાં સ્વર્ગ—સંસારને સ્વર્ગ બનાવતું પુસ્તક	૩૪૮	૨—૦	૦—૪
સાચું સ્વર્ગ—ભક્તિ ને જ્ઞાન વિષયક સાદી વાતો ...	૪૯૨	૨—૦	૦—૫

ભગવદ્‌ગીતાઓ

પુરુષાર્થબોધિની ગીતા—(બે ગ્રંથોમાં) મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ, અર્થ અને **પંડિત સાતવલેકરજી**ની વિસ્તૃત ટીકા સાથે	૧૦૬૮	૧૦—૦	૧—૨
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્‌ગીતા—જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચેલી '**ભાવાર્થદીપિકા**' નામની, દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર, ભાવવાહી ટીકા, સરળ અર્થ સાથે ...	૮૮૮	૪—૦	૦—૮
જ્ઞાનસત્ર ગીતા—ગીતાના મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ ને શબ્દાર્થ	૩૬૮	૧—૪	૦—૪
,, ,, **ગુજરાતી લિપિમાં** ગીતાના શ્લોકો, પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ સાથે	૩૬૮	૧—૪	૦—૪
શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા—મોટા સુવાચ્ય અક્ષરો, સરલાર્થ સહિત ...	૨૪૮	૦—૧૨	૦—૩
શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા—સરળ ભાષાંતર સાથે ગુટકો કદ ૩॥×૫॥	૩૫૨	૦—૮	૦—૨
,, ,, શ્લોકો ગુજરાતી લિપિમાં ,,	૩૫૨	૦—૮	૦—૨

નીચેની ગીતાઓમાં અર્થ આપેલા નથી; સંસ્કૃત શ્લોકો આપેલા છે.
(સંસ્કૃત પાઠ કરનારાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી)

भगवद्गीता मूळ मूळ–મોટા અક્ષર	૨૧૨	૦–૧૦	૦–૨
,, ,, મધ્યમ અક્ષર	૨૦૦	૦–૫	૦–૧
पंचरत्न भगवद्गीता मूळ मूळ–મધ્યમ અક્ષર	૩૩૨	૦–૮	૦–૨
,, ,, ,, લઘુ અક્ષર	૨૦૦	૦–૫	૦–૧

જીવનચરિત્રો

ભિક્ષુ અખંડાનંદ–વિસ્તૃત ચરિત્ર	૪૭૮	૩–૦	૦–૫
મહર્ષિ દયાનંદ–વિસ્તૃત ચરિત્ર	૧૫૬	૧–૮	૦–૪
સાઈબાબા–શિરડીના સુપ્રસિદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર	૪૩૬	૩–૦	૦–૫
રામકૃષ્ણ પરમહંસ–પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર	૬૦૮	૨–૮	૦–૫
સ્વામી વિવેકાનંદ–જીવનના પ્રસંગો આલેખતું ચરિત્ર	૭૮૪	૩–૦	૦–૭
સ્વામી રામતીર્થ–વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો	૬૭૨	૩–૦	૦–૭
ચૈતન્ય મહાપ્રભુ–ત્રણ ગ્રંથો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર)	૧૫૯૬	૬–૮	૦–૧૫
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ–બે ચરિત્રો	૫૦૪	૨–૮	૦–૫
સંત તુકારામ–મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર	૬૪૮	૨–૮	૦–૬
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને શિવાનંદનાં ચરિત્રો...	૪૨૪	૧–૬	૦–૪
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગ મહાશયનાં ચરિત્રો...	૩૩૬	૧–૦	૦–૩
મ૦ સરયૂદાસજી, ભૂધરભક્ત ને જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦–૧૦	૦–૩
ભક્તચરિત્ર–ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ચરિત્રો ...	૫૨૮	૨–૮	૦–૫
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ–ભાગ ૨જો–૭૦ ટૂંકાં ચરિત્રો	૬૨૪	૨–૮	૦–૭
ભારતના વીરપુરુષો–૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧–૪	૦–૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો–મારવાડના રજપૂત યુગના નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત	૩૦૪	૧–૦	૦–૩
મુસ્લિમ મહાત્માઓ–૯૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતો	૭૫૬	૨–૪	૦–૮

સંત–વાણી

પરિચિત પદસંગ્રહ–૧૧૨ ભક્તોનાં ૬૯૭ ભજનો	૪૦૦	૧–૧૨	૦–૪
મીરાં અને નરસિંહ–(સં૦ ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા)પસંદ કરેલાં ૧૯૩ ભજનો ને પદો	૧૦૪	૦–૧૨	૦–૨

અખાની વાણી—અઘરા શબ્દોના અર્થ તથા સુધારાવધારા સાથે	૫૦૪	૩-૦	૦-૬
દીવાને સાગર—જીવનસાફલ્યનો ઉલ્લાસ આપતો ગઝલસંગ્રહ	૪૮૦	૪-૮	૦-૫
પ્રીતમદાસની વાણી—ધોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના ઇત્યાદિનો સંગ્રહ	૫૬૦	૨-૮	૦-૪
કર્મગાથા—કર્મની શ્રેષ્ઠ ભાવના સૂચવતો કાવ્યસંગ્રહ	૨૪૮	૧-૦	૦-૩
तुकाम्हणे—પસંદ કરેલા અભંગો, મરાઠીમાં ...	૧૨૦	૦-૫	૦-૨

સ્ત્રી તથા બાળોપયોગી ગ્રંથો

કલ્યાણમયી—સ્ત્રીઉપયોગી વાર્તા પુસ્તક (આ. બીજી)	૨૨૪	૧-૦	૦-૩
શ્રીશારદામણિદેવી—(ચરિત્ર) લે૦ આનંદ ચૈતન્ય:	૧૦૪	૦-૮	૦-૨
સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો—સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસાહક્ક, ગામડાંની સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહઉદ્યોગ તથા સ્ત્રીઓની ફરજ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો	૨૬૪	૧-૮	૦-૪
ટૂંકી વાર્તાઓ—ગ્રં. ૧લો—સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાર્તાઓ	૫૮૮	૨-૮	૦-૬
,, ,, —ગ્રંથ ૨જો—કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાર્તાઓ	૫૭૬	૨-૮	૦-૬
,, ,, —ગ્રંથ ૫મો—સ્ત્રી-પુરુષો માટે જરૂરી ૫૬ વાર્તાઓ	૪૦૮	૨-૮	૦-૪
,, ,, —ગ્રંથ ૬ઠ્ઠો—સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાર્તાઓ	૭૨૦	૨-૮	૦-૬
ભારતની દેવીઓ—ગ્રંથ ૧લો—પ્રાચીન યુગની ૧૧૩ સતીઓ	૭૩૨	૩-૦	૦-૬
,, ,, —ગ્રંથ ૨જો—મધ્યયુગનાં ઐતિહાસિક ૨૪૯ ચરિત્રો	૭૩૨	૩-૦	૦-૭
,, ,, —ગ્રંથ ૩જો—મધ્યયુગ ને અર્વાચીન ૧૬૬ ચરિત્રો	૮૦૪	૩-૦	૦-૮
બાલભારત—(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત ...	૨૮૮	૧-૮	૦-૪
બિરબલ અને **બીજા**—લે૦ જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે : બાદશાહ અને બિરબલની તથા બીજી રમૂજી વાતોનો સંગ્રહ	૨૮૦	૧-૮	૦-૩
બાળસદ્બોધ—(સચિત્ર) વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૮	૦-૮	૦-૨
ગુલિસ્તાઁ—સુબોધપુષ્પવાટિકા—મહાત્મા શેખસાદીકૃત	૧૩૬	૦-૫	૦-૨
સદ્ગુણી બાળકો—(સચિત્ર) ૬૯ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ	૧૩૬	૦-૮	૦-૨
સુબોધક નીતિકથા—બિરબલની ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો	૨૩૨	૦-૮	૦-૨
બાળકોની વાતો—ભાગ ૧લો—બોધપ્રદ ૨૧ વાતો	૮૪	૦-૬	૦-૨
,, ,, —ભાગ ૨જો—બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪	૦-૮	૦-૩

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના પ્રૌઢવાચનનાં ૧૮ પુસ્તકોની
સાહસભરી નવી યોજના

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

પ્રૌઢશિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય તેવાં અને ઓછું ભણેલાંઓ રસપૂર્વક વાંચી–સમજી શકે, એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજનાનાં પ્રથમનાં ૧૮ પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે અને તેનું સંપાદન જાણીતા સાહિત્યકાર **શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)**-એ કર્યું છે.

તમે આ પુસ્તકો વસાવ્યાં ન હોય, તો આજે જ વસાવી લેવા ભલામણ છે.

	પાન	કિંમત
૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. કરસનદાસ માણેક:		
★ જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ	૧૨૮	૦–૧૦
૨. રાખની ઢગલી: (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. 'સૌજન્ય:'		
★ વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ	૧૨૮	૦–૧૦
૩. હાસ્ય–તરંગ : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે:		
★ જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો	૧૫૦	૦–૧૦
૪. જીવનની કલા : લે૦ શ્રી. રવિશંકર મહેતા :		
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન	૧૪૦	૦–૧૦
૫. જગતમાં જાણવા જેવું : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. છોટાલાલ કામદાર:		
★ જગતની અદ્ભુતતા ને ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય	૧૨૮	૦–૧૦
૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. 'સોપાન':		
★ જીવનપલટાની એક કરુણ–મંગળ સળંગ વાર્તા	૧૪૦	૦–૧૦
૭. ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી ઇન્દ્ર વસાવડા:		
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા	૧૩૬	૦–૧૦
૮. ગૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. 'સમાજશાસ્ત્રી:'		
★ ઘરમાં સુખ ને સંપથી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો	૧૨૮	૦–૧૦
૯. ગામડું બોલે છે : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા:		
★ હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન	૧૪૪	૦–૧૦
૧૦. ગૃહજીવનનાં દશ્યો : (સચિત્ર) લેખિકા : શ્રી. કુમુદ શેઠ:		
★ આપણાં ગૃહકુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો	૧૩૨	૦–૧૦

૧૧. મારો ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે૦ કાન્તિલાલ પરીખ:
★ ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય ૧૩૬ ૦–૧૦

૧૨. આરોગ્યસાધના : લે૦ ડુંગરશી ધરમશી સંપટ:
★ આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન ૧૫૮ ૦–૧૦

૧૩. ભગવાનનાં છોરું : (સચિત્ર) લેખક: પુરાતન બુચ:
★ હરિજનોના જીવન–પ્રસંગોનો હૂબહૂ ચિતાર ૧૩૬ ૦–૧૦

૧૪. સાહસકથાઓ : લે૦ રમણીક અરાલવાળા:
★ લોકકલ્યાણ અર્થે સાહસ કરનાર વીરોની કથાઓ ૧૪૦ ૦–૧૦

૧૫. ગુજરાતના સેવકો : લે૦ ચન્દ્રકાન્ત શાહ:
★ ગુજરાતના ૪ મૂક સેવકોનાં જીવનચરિત્રો ૧૧૬ ૦–૧૦

૧૬. પટલાઈના પેચ ભા. ૧લો : લે૦ ઈશ્વર પેટલીકર:
★ સામાજિક કુરૂઢિઓ પર વેધક દૃષ્ટિપાત ૧૫૨ ૦–૧૦

૧૭. પટલાઈના પેચ ભા. ૨જો : લે૦ ઈશ્વર પેટલીકર:
★ સામાજિક કુરૂઢિઓ પર વેધક દૃષ્ટિપાત ૧૭૬ ૦–૧૦

૧૮. ગીતહોરી અને બીજાં નાટકો : લે૦ સુરેશ ગાંધી:
★ તખ્તાલાયકીવાળાં પાંચ ગીત–નાટકોનો સંગ્રહ ૧૬૦ ૦–૧૦

- દરેક પુસ્તકનું પોસ્ટેજ બે આના જુદું સમજવું.
- ઉપરનાં અઢારે પુસ્તકો સાથે ખરીદનારને **માત્ર રૂ. ૧૦)માં** મળશે. બધાં પુસ્તકો ટપાલરસ્તે મંગાવનારે ટપાલખર્ચના રૂા. ૧–૮ વધુ મોકલવા.

યોજના ૨

આ શ્રેણી માટે બીજાં ૧૮ પુસ્તકોની નવી યોજના નક્કી થઈ છે. અને તેનું સંપાદન પણ શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન) કરી રહ્યા છે. આ નવી યોજનાના ૧લા તથા ૨જા પુસ્તકરૂપે શ્રી. રવિશંકર મહારાજનું નીચેનું પુસ્તક પ્રકટ થયું છે.

૧–૨ ગ્રામરચના–(સચિત્ર) રવિશંકર મહારાજ: ૧–૪ ૦–૪

બીજાં પુસ્તકો હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } ઠે. **અમદાવાદ** ને **મુંબઈ–૨**

અનુસંધાન ટાઇટલ પાન ૨ નું

સતી સાવિત્રી–સત્યવાન ને સાવિત્રીની રોચક કથા	૫૨	૦–૩	૦–૧
જેસલ ને તોરલ તથા **જાલંધર ને ગોપીચંદ**–સ્વ. કલાપી	૫૬	૦–૩	૦–૧
મેનાવતી ને **ગોપીચંદ** તથા **ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ**-સ્વ. કલાપી	૪૮	૦–૩	૦–૧
ભક્તરાજ હનુમાન–ટૂંકું જીવનચરિત્ર	૭૬	૦–૬	૦–૧
શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય–(સચિત્ર) લે૦ પુરાતન બુચ :	૪૮	૦–૩	૦–૧
શ્રીતૈલંગસ્વામી–વિશુદ્ધાનંદ તથા પૌહારીબાબાનાંચરિત્રો	૮૮	૦–૪	૦–૧
બાળકોના વિવેકાનંદ–લે૦ પ્રફુલ્લ ઠાકોર : ...	૬૪	૦–૪	૦–૧
ભગવાન બુદ્ધ–(સચિત્ર) બોધક ટૂંકું ચરિત્ર ...	૫૬	૦–૪	૦–૧
અખજી બાપા–આદર્શ સંત	૬૪	૦–૪	૦–૧
સંત કબીર–(સચિત્ર)સચોટ પ્રસંગો આલેખતું ટૂંકું ચરિત્ર	૫૬	૦–૩	૦–૧
નાનભટ્ટ બાપા–એક આદર્શ વૈદ્ય (આવૃત્તિ બીજી)	૭૨	૦–૩	૦–૧

વાર્તાઓ–નાટકો

દુષ્યંત ને શકુંતલા અને બીજી વાતો– ...	૯૬	૦–૬	૦–૧
ધાવણની ધાર અને **બીજી વાતો**–લે૦ ચુનીલાલ મડિયા : માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો	૭૬	૦–૩	૦–૧
કાળમુખી અને **બીજી વાતો**–(સચિત્ર) લે૦ ચુનીલાલ મડિયા : કાઠિયાવાડી જીવનની રસિક પણ નિર્દોષ ૫ વાતો	૬૪	૦–૩	૦–૧
સમ્રાટ શ્રેણિક અને **દેવી નંદા**–જૈન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ	૬૪	૦–૩	૦–૧
કેરીના મોસમ અને **બીજી વાતો**–લેખક: શયદા: માનવ-હૃદયની સારી-નરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો	૭૫	૦–૫	૦–૧
આણોજો અને **નવું રેલવે સ્ટેશન**–શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહ:	૬૦	૦–૪	૦–૧

જીવનનો મર્મ–લેખક: સોપાન:	...	...	૮૪	૦–૬	૦–૧
નવજવાન	,,	...	...	૬૪	૦–૪	૦–૧
અહિંસાનું રહસ્ય	,,	...	...	૭૨	૦–૪	૦–૧
એ વૃદ્ધ પુરુષ!	,,	...	...	૫૬	૦–૪	૦–૧
આશાને અજવાળે	,,	...	...	૫૬	૦–૪	૦–૧

કાવ્ય

શ્રીમંતોનો સડો–લે૦ શ્રી. ઈશ્વર ધોળકિયા: (કટાક્ષ) ૬૪ ૦–૪ ૦–૧

જયભારતી–લે૦'શયદા'**ભારત**ની ચડતી-પડતીનું દિગ્દર્શન ૩૬ ૦–૬ ૦–૧

આરોગ્ય ને વૈદક

સોનેરી સૂચનો–લે૦ ડૉ. રસિકલાલ પરીખ: ... ૧૧૨ ૦–૬ ૦–૧

ક્વાથ–ઔષધિ સો ઉપયોગી ક્વાથો તથા તેનો ઉપયોગ ૬૪ ૦–૬ ૦–૧

હરડે–(સચિત્ર) સુધારાવધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ ૮૦ ૦–૬ ૦–૧

ચૂર્ણ–ઔષધિ–સો ઉપયોગી ચૂર્ણો બનાવવાની...

રીત તથા ઉપયોગ... ... ... ૭૨ ૦–૩ ૦–૧

૧૪–૫–૬

આ શ્રેણીનાં ઉપરનાં બધાં પુસ્તકો એકસાથે મંગાવનારે રૂ. ૧–૯ પોસ્ટેજના વધુ મોકલવા.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બૉક્સ નં. ૫૦, **અમદાવાદ** અને
કાલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, **મુંબઈ–૨**